

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Тарас ЧУХЛІБ

**ДОНЕЧЧИНА ТА ЛУГАНЩИНА —
КОЗАЦЬКІ ЗЕМЛІ УКРАЇНИ
(XVI–XVIII ст.)**

Київ–2014

УДК 94(477.62)«15–17»

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України*

Відповідальний редактор

академік НАН України
Валерій Смолій

Чухліб Т.В.

Донеччина та Луганщина — козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). —
К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. — 105 с.

Давнє минуле Донецької та Луганської областей, як невід’ємної складової історії України, насичене різними цікавими та маловідомими сторінками, головні з яких стосуються часів Козаччини. З XVI ст. землі Дніпрово-Донецького межиріччя були полем протистояння між Польсько-Литовською державою, Московським царством, Кримським ханством та Османською імперією, а в другій половині XVII–XVIII ст. увійшли до складу Української козацької держави.

На основі оригінальних архівних та опублікованих джерел з України, Польщі, Росії і Туреччини, свідчень сучасників та наукової історичної літератури автор розкриває історію військово-господарського освоєння українцями від початку 1500-х рр. і до кінця 1700-х рр. території сучасних Донеччини та Луганщини.

ЧУХЛІБ Тарас Васильович — провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України, докт. іст. наук,
директор Науково-дослідного інституту козацтва

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)
ISBN 978-966-02-7397-9

© Інститут історії України НАН України, 2014
© Т. Чухліб, 2014

Зміст

На «цивілізаційному перехресті» Європи та Азії (вступ)	5
1. Війна українців за Дике Поле та вихід до Азовського моря	8
2. Військово-господарська колонізація Донбасу	30
3. Запорозька Січ — лицарська держава на Степовому кордоні ..	44
4. Козаки проти Московського царства	52
5. Боротьба українського народу за оволодіння Кримом та узбережжям Чорного моря	62
6. Адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави на Донеччині і Луганщині	75
7. Сумна доля отамана Петра Калнишевського	87
Пам'ять про козацькі часи на Донбасі (заключення)	95
Література та джерела	99

*Де Савур-могила, широка долина,
Сизий орел пролітає;
Славне військо, славне Запорозьке
У поход виступає.
Де Савур-могила, широка долина,
Сизий орел пролітає;
Славне військо, славне Запорозьке
А як мак процвітає.
У полі могила, широка долина,
Сизий орел пролітає;
Славне військо, славне Запорозьке
А як золото сяє...
(З старовинної народної пісні)*

На «цивілізаційному перехресті» Європи та Азії (ВСТУП)

Старовинна багатотраждальна Савур-могила, що самотньо височить над великою територією Донецького степу¹, нещодавно стала широко відомою усьому світові завдяки незламному героїзму сучасних українських воїнів. Однак великі битви на Савур-могілі відбувалися не тільки у 2014 р., але і під час Другої Світової війни, а також у давню Козацьку добу вітчизняної історії. У той час, співали наші далекі пращури, «славне військо, славне Запорозьке як золото сяяло», тобто отримувало перемоги над багатьма своїми ворогами у межах степового «цивілізаційного перехрестя» Європи та Азії.

Саме по території давньої України у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу проходив один з найбільших відламів Великого Кордону, який на довгі століття розділив світ на дві великі цивілізації — Християнську та Ісламську. Перебуваючи у

¹ Савур-могила — курган, висотою 277, 9 м над рівнем моря, за 12 км. від м. Сніжне Донецької обл. Входить до ландшафтного парку «Донецький кряж». За легендою тут у нерівному бою з ворогом загинув козак Савур, або ж Сава чи Савка. Існує кілька легенд та переказів про козака Савура та декілька українських народних пісень і дум, де згадується Савур-могила. У XVII–XVIII ст. на цьому кургані знаходилася військовий сторожовий пункт українських козаків.

силовому полі не тільки європейської, але й азіатської цивілізаційних течій, Україна постійно відчувала їхні впливи на своєму політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, що вибудовувався у довголітньому воєнному протистоянні — жорстоких війнах, кривавих битвах та виснажливих походах.

«Дике Поле», «Поле», «Польна» Україна — такі оригінальні історичні назви усталилися за землями сучасних регіонів Донецчини і Луганщини вже від XIV–XV століть. У ті далекі пізньосередньовічні часи ця малозаселена лісостепова територія між річками Дніпро і Дон опинилися поза межами політичної влади будь-яких державних інститутів. Хоча вже тоді за цю велику прикордонну зону найсхіднішої частини Європи боролися Велике князівство Литовське (з 1569 р. — Річ Посполита, Польща), Кримське ханство, Московське царство та Османська імперія.

Власне, усі ці войовничі держави Європи та Азії хотіли бачити Дике Поле своїм, але у довголітній військовій боротьбі між цими потугами несподівано перемогла «третя сила» — український народ. Українці, хоча тоді ще не мали власної національної держави, однак зуміли від початку XVI століття стихійно, за допомогою поодиноких «уходників» та напіввійськових ватаг, а згодом завдячуючи воєнізованим підрозділам Запорозької Січі, колонізувати ці степові та приморські землі цивілізаційного перехрестя на Степовому кордоні.

У XVIII столітті землі Донецчини та великої частини Луганщини (з XIX ст. їх почали називати Донбасом, тобто, вугільним басейном річки Дону) опиняються під владою Війська Запорозького Низового, яке водночас політично підпорядковувалася Гетьманщині — Українській козацькій державі. Окрім поширеної назви «Донбас», в історичній та історично-географічній літературі зустрічаються ще й такі означення цього регіону, як: «Україна Запорозька Низова», «Вольності Війська Запорозького», «Східна Україна», «Південно-Східна Україна», «Степова Україна», «Дніпрово-Донське міжріччя», «Подонців'я», «Придінців'я», «Північне Приазов'я», «Приазов'я», «Донецький лісостеп», «Донецький степ» тощо.

Історики не дуже багато вивчали заселення українцями земель Донецчини та Луганщини у ранньомодерну добу світової історії.

Праці професора Донецького національного університету, директора Донецького відділення Науково-дослідного інституту Козацтва при Інституті історії України НАН України Василя Пірка «Северное Приазовье в XVI–XVIII веках» (Київ, 1988), «Заселення Степової України» (Донецьк, 1998) та «Заселення Донеччини XVI–XVIII ст.» (Донецьк, 2003) і до сьогодні залишаються чи не єдиними ґрунтовними науковими дослідженням з даної проблематики. Також можна відзначити насичені унікальним джерельним матеріалом монографії та статті Олени Апанович, Анаполія Бойка, Віктора Брехуненка, Володимира Голобуцького, Володимира Мільчева, Олександра Олійника, Володимира Полторака та Ганни Швидько, які розкривають складні історичні аспекти формування українських козацьких поселень на східних та південних землях нашої країни.

Історичні джерела, на які ми опираємося у нашій книзі, а також колеги-дослідники з проблематики українсько-козацької колонізації Дніпрово-Донецького межиріччя, знаходяться переважно в архівах України, Польщі, Литви, Росії і Туреччини. Вони також опубліковані у багатьох археографічних збірниках документів та матеріалів, серед яких за своєю документальною насиченістю вирізняється «Архів коша Нової Запорозької Січі», що нараховує 374 справи обсягом у 40 тисяч (!) аркушів.

На основі вивчення величезного комплексу архівних та опублікованих історичних джерел можна аргументовано стверджувати, що сторожові пункти, пікети («бекети»), караули, зимівники та хутори запорозьких козаків, а також слободи та «займанщини» селян з України стали основою для творення тут протягом кінця XVIII — першої половини XIX століть власне національних українських поселень — сіл, селищ, містечок і міст, які у переважній більшості існують й до сьогодні у межах Донецької та Луганської областей новітньої Української держави.

1. Війна українців за Дике Поле та вихід до Азовського моря

«Дикі Поля» («*Campi Desente*», «*Wilde Feld*») — таким не дуже милозвучним терміном почали означувати неозорі степи великої частини Східної та Південної України, починаючи десь з другої половини XV ст. Чому їх так непривабливо називали сучасники? А тому що з давніх часів ці землі були дуже мало населеними. Хоча протягом XI–XIII ст., з огляду на те, що тут кочували половецькі орди, вони отримали назву Половецького Поля. Коли з історичної арени зникли войовничі половці у багатьох європейських джерелах і виникла ця назва, яка не повинна ображати історичну пам'ять українського народу. Адже під епітетом «дикі» по відношенню до «полей» у ті часи розумілося ніщо інше як «незаселені землі».

Колонізувати, тобто створити у широких межах християнсько-мусульманського Великого Кордону та трохи «вужчого» Дикого Поля постійні поселення та проводити господарювання, українцям було надзвичайно важко з огляду на те, що в межах Дикого Поля пролягали татарські шляхи-«сакми», які пролягали між місцевими ріками Бахмут, Берда, Вовча, Сіверський Дінець, Лугань, Солена, Кальміус, Казенний Торець, Кальчик, Кринка, Міус та огинали лісні масиви. Хоча у добу існування князівської Русі тут існували окремі українські поселення русичів, однак вони перестали існувати у результаті підпорядкування цих земель давньої Русі-України¹ хан-

¹ Впроваджений М. Грушевським у науковий обіг історіографічний термін «Україна-Русь» найповніше відповідає історичним реаліям як «збірна» назва тогочасної української території. Адже наприкінці XVI–XVII ст. на українські землі одночасно поширювалися та накладалися один на одного етнонімічні та хоронімічні назви «Русь», «Мала Русь/Мала Росія», «Червона Русь» та «Україна». При цьому «Русь» охоплювала усі етнографічні українські землі, а терени сучасної Східної Галичини означувалися як «Червона Русь». У свою чергу, «Україною» у вужчому сприйнятті називали землі Київщини та Брацлавщини, ширшому — Волині, Поділля, Чернігівщини, Київщини, а в окремих випадках, навіть Червоної Русі. Якщо червононоруські землі у другій половині XVII ст. продовжували залишатися «шляхетськими», то власне Україна поступово ставала «козацькою», адже козацтво перебирало на себе роль привілейованого елітного стану.

ській владі Золотої Орди. Від XV ст. усім побережжям Азовського моря з боку сучасної України володіли кримські хани — нащадки войовничого ординського роду Чингізидів.

Кримське ханство як один з ординських улусів та напівкочова держава жила з того, що проводила постійні набіги на сусідні країни, які традиційно відбувалися по великих дорогах, одна з основних серед яких — Муравський шлях (від нього відгалужувалися Кальміуська та Ізюмська «сакми») пролягала по території сучасного Донбасу. Муравський шлях починався на Перекопі й закінчувався у Москві. Спочатку він ішов вододілами Дніпра та Сіверського Дінця, а потім переходив у басейни Дону та Оки. Головним чином цей шлях використовувався татарами для походів на Москву, а також Слобідську Україну.

Кальміуська «сакма» відокремлювалася від Муравського шляху при витоків р. Молочні Води та лівим боком р. Берди доходила до Кальміусу, а далі прямувала на північний схід, де проходила вздовж р. Сіверський Дінець і йшла на північ вододілом річок Красною і Айдар, піднімаючись далі на північ вододілом Осколу і Дону. Ізюмська «сакма» відходила від Муравського шляху біля витоків р. Сухий Торець і йшла у напрямку Сіверського Дінця та переходила через цю річку у межах Ізюмської переправи (суч. м. Ізюм Харківської обл.).

Згідно з описом, старовинна річка Кальміус, або ж Кармія, бере свій початок на південних схилах Донецького кряжу і впадає в Азовське море. У верхній та середній течії долина Кальміусу переважно вузька, глибока, розчленована ярами та балками, у нижній течії долини пологі, широкі. Річище звивисте, подекуди з невеликими порогами. У козацьку добу Кальміус був багатий на рибу, а навколишні прирічні землі — на дичину. Саме тому територія у басейні Кальміусу була улюбленим містом козацьких промислів.

Річка Сіверський Дінець у давнину називалася Малий Дон, адже була правою притокою Дону. Вона протікає по Білгородщині і Харківщині, звідки, обминаючи Донецький кряж, проходить через Донеччину та Луганщину. За козацької доби р. Сіверський Дінець була судноплавною від м. Чугуєва до впадіння в Дон. Нею користувалися козацькі та іноземні купці, доставляючи свої товари з Азова

на Слобідську Україну. На берегах Сіверського Донця у березні 1111 р. відбулася знаменита переможна битва давньоукраїнських князів на чолі з Святополком Ізяславичем та Володимиром Мономахом над половецьким військом хана Шарукана. Від початку 1500-х рр., коли тут почали з'являтися українські ухадники з Чернігово-Сіверщини — сіверяни, річка почала носити свою назву.

Річка Лугань, що є правою притокою Сіверського Дінця, тече у межах Донецького кряжу на північний схід, а у пониззі — на схід. Очевидно, що свою назву отримала від того, що у її басейні розміщувалися великі заплави та луки. Кримські татари використовували ці землі як територію для випасу своїх чисельних табунів коней та стад овець.

У XV–XVII ст. Дніпрово-Донське міжріччя було місцем для постійного літнього кочування кримсько-татарського народу. Вона також використовувалася Кримським ханством як своєрідна буферна оборонна військова зона від переслідування литовськими, польськими чи московськими військами. Адже військові загони цих держав не могли протягом довгого часу переслідувати татарську кінноту у степах, де були відсутні поселення, а, отже, не було можливості для поповнення запасів їжі, води та провіанту.

У добу пізнього середньовіччя велика частина України-Русі опинилися на перехресті міжнародного військового та дипломатичного протистояння, де власне характер прикордонного життя спричинився до існування своєрідної соціальної «нічийної зони». Тут між шляхтою і селянством заявили про свої права на окремих військово-рицарській стан козаки — найбільш загартовані, відважні й витривалі в боях з степовими ордами представники місцевого люду. Протягом довгого часу основні землі України входила до складу Великого князівства Литовського, яке водночас пов'язувалося персональною унією (союзом) з Короною Польською. Однак уряди цих двох східноєвропейських держав так і не змогли забезпечити належну військову оборону своїх південно-східних воєводств від постійних нападів татарських орд, які значно посилилися зі встановленням у 1475 р. збройним і дипломатичним шляхом протекторату Османської імперії над Кримським ханством. Джерела XV ст. — першої половини XVII ст. десятки разів свідчать про виведення

татарами з українських міст і сіл полонених (ясиру) у кількості більше 50 тисяч чоловік. Це, зокрема, траплялося у 1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612 та 1646 рр. Загальні втрати населення українських земель з кінця XV ст. й до середини XVII ст. становили близько 2 мільйонів 500 тисяч осіб. «Невільниками-українцями Туреччина аж кишіла», — так влучно написав про ті важкі часи видатний вчений-османіст Агатангел Кримський.

Вторгненням Османської імперії, Кримського ханства та Буджацької орди до українських земель протистояли лише гарнізони невеликих прикордонних замків, у яких місцеве населення могло сховатися від чергового набігу. Зважаючи на відсутність коштів, королі Польщі (які водночас були й великими князями Литви) не могли сповна профінансувати регулярні війська для оборони краю, а посполите рушення збиралося занадто повільно, для того щоб оперативно відбивати напади. Зупинити ворога не могли також і прикордонні сторожі, які виставлялися на шляхах його просування та річкових переправах. Отож відповідальність за оборону України покладалася на місцевих урядовців — київського воєводу, канівського, черкаського, барського і вінницького старост Великого князівства Литовського.

Частину земель сучасних Донеччини і Луганщини українські старости вважали своєю і як таку, що належить до Київського князівства. Ось як, зокрема, черкаський намісник Свирид означував тогочасні південно-східні кордони України-Русі: «від Мурахви річки, котра впала у Дністер, і над Дністром — по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав в море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською землею... — по овечу воду, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі, *аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну* (виділ. — Т.Ч.)».

Але і прикордонні старости Литовського князівства не могли б справитися з обороною краю та контролем за підвладними територіями, якби не козацтво — один з головних оборонців українців, поляків і литовців від турецько-татарських набігів у цей час. У боротьбі з мусульманською загрозою козаки вибрали чи не єдиний дієвий засіб оборони — здійснення превентивних військових похо-

дів на територію ворога з метою розгрому турецьких фортець і татарських населених пунктів. Разом з тим, ці походи носили також і здобичницький характер (що з боку Османів та їхніх васалів трактувалося як грабівництво), тобто мали за мету здобуття т.зв. «козацького хліба» — грошей, матеріальних цінностей, зброї, одягу, людей, коней, худоби тощо.

Один з перших таких походів відбувся у 1492 р., коли канівські і черкаські козаки напали на татар поблизу контрольованого Кримським ханством поселення Тягинка у гирлі Дніпра. У грудні 1499 р. кримський хан Менглі-Гірей I скаржився московському царю Івану III, що «литовські» козаки часто нападають на околиці Очакова і «багато лиха чинять». В уставній грамоті великого литовського князя, яка була надана міщанам Києва у 1499 р. зазначалося: «Які козаки з верху Дніпра і з інших сторін ходять водою на Низ до Черкас і далі і що там здобудуть, з того старості десятину мають давати...». На початку XVI ст. розрізнені ватаги з українських земель здійснили не один напад на турецьких і татарських купців, які рухалися пониззям Дніпра, а також Сіверським Дінцем, Кальміусом або ж переправлялися через них.

Організуючим елементом в об'єднанні козацьких загонів стала діяльність прикордонних (або ж «українних», так їх означували у тогочасних документах) адміністраторів Великого князівства Литовського. Чи не першим таким урядовцем став черкаський староста Семен Полозович. Саме він на чолі підрозділів, сформованих з місцевого українського люду, в 1508 р. здобув перемогу над ордами кримського хана. У зв'язку з цим, тогочасні літописці назвали його «Полозом-Русаком славним козаком». У другій половині 1511 р., вже перебуваючи на посаді овруцького намісника, С. Полозович знову розбив один з татарських загонів, який здійснював черговий набіг на українські землі. Невдовзі інші прикордонні старости разом з козацькими ватагами здійснили військовий похід на турецьку фортецю Очаків.

Однак найбільш вправним у військовій службі виявився черкаський і канівський староста Остафій (Євстахій) Дашкович. За висновками багатьох істориків, він відіграв велику роль в організації й певній структуризації козацтва. У 1523 р. О. Дашкович здійснив

напад на Іслам-Кермен¹. Міцно укріплена турецько-татарська фортеця була взята штурмом і спалена, що засвідчило вміння козацтва не лише оборонятися та перемагати татар у степових поєдинках, але й застосовувати поширену в Південно-Східній Європі практику здобуття міст і містечок, укріплених валами, ровами, засіками та кам'яними мурами. Як засвідчував документ, війська на чолі з черкаським і канівським старостою «город Ослам (Іслам-Кермен) зламали і поруйнували й гармати побрали» та взяли у полон багато татар. Це стало серйозною втратою для кримських васалів Османської імперії, адже ця стратегічна фортеця контролювала велику територію південного Подніпров'я.

У 1527 р. О. Дашкович повідомляв польського короля і великого литовського князя Сигізмунда I Старого про підготовку татарських військ до походу на Литву і Польщу, пов'язуючи це з тимчасовим припиненням внутрішньополітичної боротьби в Кримському ханстві. О. Дашкович сам не цурався розвідувальних операцій, безпосередньо перебуваючи у стані ворога. «Він знав їхню (татар. — Т. Ч.) мову і, часто буваючи на розвідах, лишався невпізнаним у їх таборі; його вважали за татарина і завдяки тому довідавшись про їх справи, він розбивав їх на голову, а посланців татарських, посланих до нього виставляв на страшенну ганьбу...» — описували сучасники військову сміливість і хитрість Дашковича. Наступного року підрозділи урядовців «окраїнних» земель знову захопили відбудований турками Очаків.

¹ *Іслам — Кермен (з тур. «Іслам-Керман» - Замок Ісламу, укр. Ослам-город, Іслам-городок) — турецько-татарська фортеця, яка була збудована на початку XVI ст. (1504 р.). Розташовувалася поблизу гирла р. Кінської в районі Таванської переправи через Дніпро на острові ближче до його лівого берега (за 12 км. від сучасної Каховської греблі). Іслам -Кермен не лише забезпечував охорону однієї з найважливіших для татар Таванської переправи, але й контролював основне річище Дніпра й таким чином перешкоджав річково-морським походам українського козацтва в пониззя Дніпра, Дніпро-Бузький лиман та на Чорне море. Протягом др. пол. XVI–XVII ст. фортеця декілька разів була захоплена та зруйнована козаками. У др. пол. XX ст. місце розташування Іслам-Кермену затоплене водами штучного Каховського водосховища.*

Навесні 1532 р. багатотисячна кримська орда разом з відбірними підрозділами турецьких яничарів¹ і артилерією, що складалася з 50 гармат, оточила тогочасну столицю козацької України — Черкаси. Упродовж 30 днів намагався захопити черкаську фортецю хан Саадет-Гірей. Численні штурми були відбиті оборонцями міста. Орда була змушена відійти. У 1533 р. черкаський намісник О. Дашкович на сеймі польської шляхти вихвалявся здобутими ворожими трофеями, а також ядрами від гармат, якими обстрілювали Черкаси. Того ж року український староста у письмовому вигляді подав польсько-литовському королю свій проект оборони Великого князівства Литовського від Османської імперії та Кримського ханства (вперше такий «оборонний проект» було подано Дашковичем до королівського уряду ще 1524 р.), а також створення регулярної прикордонної служби. За положеннями, поблизу татарських річкових переправ мали постійно вартувати козацькі підрозділи на човнах-«чайках». Інші козаки мали патрулювати традиційні сухопутні татарські шляхи. Нижче дніпровських порогів на островах пропонувалося збудувати декілька міцних фортець. Хоча сейм і схвалив військовий проект О. Дашковича, який передбачав 2-тисячний козацький реєстр, але, зважаючи на відсутність коштів, не поспішав впроваджувати його в життя.

Згідно з достовірними писемними джерелами українці почали боротися з татарами і росіянами (у вітчизняних та європейських джерелах їх називали «московітами» або ж «москалями») за право володіти Диким Полем з кінця XV ст., а вже через півстоліття, у 1546 р., історичний документ засвідчував, що «на Полі козаків багато: і черкасців, і киян..., вийшли на Поле із усіх окраїн». У 1558 р. кількатисячне козацьке військо під керівництвом князя Дмитра

¹ Яничари — постійний піхотний корпус та найбільш боєздатний підрозділ війська Османської імперії. Стали прообразом для заснування регулярних армій в Європі. Заснований Мурадом I після завоювання Адріанополя (Едірне) близько 1362 р. Яничари набиралися з військовополонених, жили у родинах турецьких землеробів Анатолії й після того як засвоювали торксько-ісламські звичаї і традиції розпочинали службу. До яничарського корпусу встановлювалися два методи набору: 1) до нього направлявся кожний п'ятий полонений захоплений під час війни; 2) набиралися хлопчики з християнських підданих султанату (т. зв. девширме).

Вишневецького (Байди) оволоділо Перекопом, а в 1559–1560 рр. здійснило декілька походів на османську фортецю Азак (слов. Азов¹) у гирлі Дону. Перший штурм, який відбувся весною 1559 р., ледве не завершився успіхом, якби на допомогу яничарському гарнізону не надійшли війська ногайської орди та шість великих турецьких галер з допоміжними підрозділами. Для Османської імперії атака українського польового ватажка стала великою несподіванкою, адже це сталося вперше в існуванні цієї Азовської фортеці — важливого стратегічного пункту на великому стародавньому торговому шляху, що звався Шовкова дорога. На початку осені того ж року відбувся черговий наступ Д. Вишневецького. Турецький адмірал Алі Реїс повідомляв до Стамбула, що войовничий «отаман Дмитрашка» на чолі чотирьох тисяч козаків декілька тижнів тримав в облозі фортецю, а потім змушений був відійти. Через деякий час князь Вишневецький залучив собі на допомогу черкеські загони на чолі з «Кансуком» та «Жане» і разом з ними у 1560 р. знову здійснив невдалий напад на Азов. Французькі історики порівнювали військові приготування турків під час оборони Азова від козаків з приготуванням Османської імперії до війн проти Венеції та Священної імперії.

У 1577 р. українські козаки здійснили вдалий напад на татарське місто Білий Сарай, що розташовувалося у Північному Приазов'ї, на косі, що на захід від гирла річки Кальміус. З того часу щент зруйноване українцями ординське місто вже не могло повстати з руїн. Натомість на Білосарайській косі козацькі «уходники» з України тепер могли вільно виловлювати рибу з Азовського моря.

Від часу військових походів Д. Вишневецького на Азовське узбережжя в історичних джерелах з'являються чи не щорічні повідомлення про присутність українських козаків у Середньому Подонців'ї. Але не тільки українці у великих битвах та локальних боях з турками і татарами прагнули оволодіти землями сучасного Донбасу. З другої половини XVI ст., хоча й не дуже вдало, московські царі

¹ Сьогодні на місці турецької фортеці Азак, яке неодноразово штурмували та завойовували українські козаки розташоване місто Азов — районний центр Ростовської області Російської Федерації.

намагаються встановити на р. Сіверський Дінець свої сторожі. Так само польські королі та великі литовські князі не обходять своєю увагою цей регіон постійно відсилаючи у Дике Поле свої прикордонні загани, що проводять тут сторожову і розвідувальну діяльність. Власне, у результаті протистояння між московськими, татарськими і польсько-литовськими підрозділами (а їх головним чином представляли загани сформовані в українських воєводствах) на цих землях почали започатковуватися тимчасові військові «осадчі» поселення, які з часом перетворювалися вже на місцеві зимівники, хутори та села. Оцінюючи українсько-московські конфлікти за право володіти нічийними на той час землями Донеччини і Луганщини, сучасний російський історик Андрій Папков зробив такий висновок: «...Росіяни і українці у 80-х роках XVI ст. зіштовхнулися на Полі як піддані ворожих один одному держав. Сутички, які інколи перетворювалися на повноцінні битви, проходили не тільки в прикордонному районі, черкаси (українці. — Т.Ч.) проникали досить глибоко [у межі Московського царства]».

У 1585 р. представник московського уряду на Дону Р. Вердевський повідомляв до Москви про розгром українцями російської сторожі, яка знаходилася поблизу озера Багатий Затон. Того ж року загін з українських воєводств Речі Посполитої під керівництвом Д. Семпського «...приходив війною у государеву землю, у Брянський уїзд на государеві дворцові села». Одночасно українські козаки з Черкас і Канева приходили до селища Новосиль, де громили місцевих поселенців. У 1586 р. у районі басейну Сіверського Дінця воювали козацькі підрозділи на чолі з отаманами Петром Верчуном і Терехом Шелудивим. Вони наводили жах на жителів прикордонних російських міст Лівні і Воронеж, неодноразово нападали на татарські чамбули. Російський Воевода А. Панютін повідомляв, що українські козаки «кримських людей по Донцю (Сіверському Донцю. — Т.Ч.) усе літо, тих усіх громили і багатьох і на Поле не пропускають, так і по усім українним городам в Сіверських городах государевим людям задори чинять».

«Воровським черкасам» (так «милозвучно» називали українців у тогочасній московській документації) протистояли загани прикордонних російських сторож на чолі з В. Андрєєвим, Ф. Бутур-

ліним, Ю. Булгаковим. Воювати з українцями були відправлені заго-ни з Шацька і Рязська на чолі з князем П. Горчаковим та І. Гу-біним. Для боротьби з українськими загонами у Дикому Полі формувалися підрозділи у таких московських містечках як Орел, Мценськ, Михайлів та інших прикордонних поселеннях.

Щоб убезпечитись від таких нападів зі сторони Речі Посполи-тої у 1588 р. московський цар за прикладом польського короля Стефана Баторія (той почав формувати на основі українського козац-тва реєстрові загони) наймає на військову службу 50 українських козаків на чолі з отаманом Яцьком Лисим. Невдовзі до них при-єднується підрозділ з 35 українців на чолі з отаманом Агеєм Марти-ненком. У травні того ж року вони були послані до гирла р. Айдар та униз по Сіверському Дінцю для протидії «черкасам». Протягом літа 1588 р. загін найманців Я. Лисого вступав у сутичку з підрозді-лом українського козацтва на чолі з сотником Лазарем, отаманами Лук'яном Карнаухом, П. Берчуном та Калошею поблизу Княжих гір та інших місцевостей Дикого Поля. У 1589 р. А. Мартиненко (Мар-тинов) скаржився воеводі Воронежа, що їх дуже часто посилають воювати з українськими козаками, але не надають необхідного озброєння. Українці, що знаходилися на службі у московського царя не до кінця усвідомлювали особливості свого положення та досить часто діяли всупереч з інтересами сусідньої держави. Дже-рела засвідчують, що московські воеводи не дуже довіряли найма-ним українським козакам.

Наприкінці 1580-х рр. московські воеводи Г. Борисов та І. Вахро-меєв відправили до Києва посланця з грамотою, у якій висловлю-вали невдоволення з приводу «свавільства» українських козаків у Путивльському, Рильському і Брянському уїздах, а також на р. Сіверський Дінець. У грамоті від російських урядників до поль-ської влади за 1590 р. відзначалося, що українці розгромили «сто-рожі» росіян на чолі з В. Олад'їним, І. Тютчевим і Т. Кузьміном, які були послані у район Сіверського Дінця. У грамоті також наголо-шувалося на тому, що один з козацьких загонів формувався у Пере-яславі на чолі з отаманом Стрільбицьким.

У 1590 р. українські козаки з Черкас, Канева та Переяслава завоювали Воронеж, аргументуючи це тим, що «государеві люди»

не надавали їм допомоги для боротьби проти кримських і азовських татар. При цьому, як засвідчував документ, «черкаси прийшли уночі і те місто спалили, і государева воєводу вбили, і людей багатьох побили, а інших спалили, а інших живих спіймали, і багато шкоди причинили». Цікаво, що у нападах на російські сторожі, підрозділи та прикордонні містечка брали участь не лише шляхтичі та козаки з України, але навіть й українські селяни. «...Того ніколи не було і не в мирний час, що посполиті сполучившись з бесермени (татарами. — Т.Ч.) та просту кров проливали», — писалося у документі під назвою «Список образ до Жигимонта короля» від 10 липня 1592 р. Згідно з цим документом вказувалося, що лише протягом першої половини цього року у Дикому Полі від рук українців загинуло близько 200 російських людей.

Влітку 1598 р. українські козаки витримали бій з військами білгородського голови К. Мясного. У 1590-х рр. з російськими «служилими людьми» у районі Дикого поля воювали загони українців на чолі із запорозьким отаманом Мишаком, які «ходили по Донцу, і по Осколу, і по Дону і громили государських людей». У цей же час тут з російськими зайдами воювали козацькі загони на чолі з Петром Верчуном і Тимофієм Шолудивим. Такі дії українців неодноразово обговорювалися під польсько-московських переговорів. Зокрема, у 1590 р. в одному з «перемирних» документів між Варшавою і Москвою вказувалося на те, щоб «намісники, і воєводи, і державці по між собою з обох сторін шукали і лихих [козаків] страчували».

На переломі XVI і XVII ст. українське козацтво рішуче заявляє про себе як про захисника християнської віри та рицарську спільноту. Як дослідив Сергій Плохій, ставлення до козаків як оборонців християн від мусульманської загрози розпочалося ще від 1577 р. Саме тоді, перебуваючи на страті Івана Підкови у Львові, католик з Італії Філіпо Гальдучі записав передсмертну промову козацького ватажка, у якій були й такі слова: «...Я завжди боровся мужньо і як чесний рицар проти ворогів християнської віри та завжди прагнув бути щитом проти невірних...». І справді, керівники Війська Запорозького з того часу почали неодноразово наголошувати на своєму рицарському служінні всезагальному християнству та повсякчасній боротьбі проти його ворогів. У цей час українські козаки почали

самоусвідомлювати себе рицарями, тобто особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали воєнне ремесло й належність до корпоративно окресленої військової спільноти. До головних рицарських чеснот, які були притаманні козакам, були мужність, відвага, вірність, гідність, честь, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, служіння високим ідеалам — боротьба проти ворогів Святого Хреста, оборона вітчизни та захист покривдженої православної церкви.

Невдовзі «український фронт» ідеологічного та військового протистояння між Християнською та Ісламською цивілізаціями проявляється у більш практичних формах, а саме проголошенні козаками захисту православного населення українських воеводств Речі Посполитої. У 1610 р. козацька старшина внесла протест до книги гродського суду Києва про ущемлення прав православних. Через десять років гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний сприяв поновленню діяльності Київської митрополії. У 1621 р. 350 священників з усієї України на чолі з митрополитом Йовом Борецьким були присутні під час проведення козацької ради, а в 1628 р. козацька делегація взяла участь у православному церковному соборі. «...Йдеться про віру з якою помремо», — неодноразово заявляли у цей час козаки, всіляко підтримуючи православне українське духівництво.

Перші три десятиріччя XVII ст. відзначаються бурхливим ростом не лише військової, але й політичної ваги козацької організації. Її керівники не визнають численних заборонних постанов сеймів Речі Посполитої (1604, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1616 рр.) щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу. Починає проявляти себе й певна декларативність підданства королівській владі, адже незважаючи на універсали Сигізмунда III Вази, які забороняли «свавільничати» козацтву в українських воеводствах Польсько-Литовської держави і на міжнародній арені, продовжувалися самочинні козацькі походи на Туреччину, Крим, Молдавію, поширювалася козацька юрисдикція на «волюсть», тобто Центральну Україну.

У 1604 р. кримський хан Кази-Гірей з приводу відновлення мирних стосунків з Річчю Посполитою писав до короля: «...спокій

є тоді, коли нема на Дніпрі козаків». Та наступний рік не приносить ханові спокою — козаки розбивають його загони на Дністрі. Виправдовуючись, Сигізмунд III Ваза пише до Стамбула, що українські козаки не підкоряються його владі. Це й справді було так, адже українські козаки «промишляли» не тільки на Дніпрі, але й на річках Сіверський Дінець і Тор, при чому вони захоплювали у полон не тільки російські сторожі, але й московитів, які добували «на Тору» сіль, а також виводили звідси татарські табуни. Зокрема, у 1622 р. у районі Дикого Поля перебував 2-х тисячний козацький загін на чолі з полковником Федором Пирським¹, який мав намір завоювати ряд прикордонних містечок Московського царства.

З початку XVII ст. на землях Дикого Поля українці знаходять собі новий прибутковий військовий промисел. Вони починають заважати проведенню зустрічей посланців Кримського ханства та Московського царства у прикордонних Валуйках. Саме це невелике містечко було визначено як постійне місце для передачі «грошової казни», тобто данини російськими царями кримським ханам, яку Москва щорічно платила Бахчисараю як правонаступникам Золотої Орди. У 1620 р. українці спіймали в степу російського посла М. Міляєва, забрали у нього «упоминки» для хана та вбили. Через чотири роки, у березні 1624 р., українські козаки перехопили на шляху до Москви поблизу р. Молочні води «на Овечому броду» російських посланців Я. Дашкова, В. Волкова, А. Ситникова і татарина Денкула-Батія, які везли ханську грамоту до царя. Після двох днів перебування у козацькому полоні А. Ситников зумів утекти та повідомити, що бачив 700 українців на р. Молочні Води та близько 800 українських козаків у верхній течії р. Тор. Окрім того, на допиті

¹ Полковник Війська Запорозького Федір (у інших джерелах згадується як Матвій) Пирський був одним з найближчих соратників гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Керував штурмом українськими козаками російських міст Коломна та Серпухов під час Московського походу 1618 р., учасник антиурядового повстання проти влади Корони Польської 1625 р. на чолі з М. Жмайлом. У тому ж році обирався гетьманом Війська Запорозького. Очолював Лубенський реєстровий козацький полк у Смоленській війні Речі Посполитої з Московським царством 1632–1634 рр., убитий в битві з росіянами поблизу м. Миргород на Полтавщині 1 жовтня 1633 р.

Ситников повідомив, що бачив у районі Святогірського монастиря п'ятьох «черкас», а монастирські ченці розповідали йому про будівництво козаками 40 суден на Сіверському Донці.

У 1627 р. з Валуйок повідомляли до Москви про постійну загрозу від українських козаків: «...А приходили вони з Дінця з Бахмутова, а на Бахмутові їх чоловік з 70, а хочуть вони по Дінцю і вверх по Осколу твоїх государевих людей, які ходять по Дінцю і по Осколу для своїх промислів побивати». Весною 1631 р., як повідомляв з Валуйок воєвода І. Колонтовський, козацький загін з 60 осіб напав на валуйське передмістя та захопив у полон кілька десятків місцевих жителів, а також забрав у російських стрільців коней. Маловідомим і до сьогодні є той цікавий факт, що одними з перших українців, які були заслані Москвою на Сибір стали п'ять козаків на чолі з Олексієм Шафраном, яких у 1626 р. було затримано поблизу Валуйок та відправлено у Москву. Звіди українських козаків, згідно з царським указом, відправлено у сибірське заслання.

Поряд з проведенням військових дій проти росіян на прикордонних землях Донеччини та Луганщини, українці успішно воюють з турками на берегах та в акваторії Чорного і Азовського морів. Але не тільки завдяки морським походам українське козацтво стало відомим на той час у всьому світі. Вже під кінець XVI ст. козаки з України поширили свої сухопутні виправи на все північне узбережжя Азовського та Чорного морів. Завдяки цьому увесь величезний простір Дикого Поля між Дніпром і Доном перетворився на зону активного здобичництва українського козацтва, особливо обабіч річок Міус та Сіверський Дінець.

З огляду на блокування турецьким флотом гирла Дніпра, українські козаки використовували вихід у Чорне море (яке з того часу перестало бути внутрішнім «турецьким озером») через Азовське море — спочатку вони йшли на чайках руслами р. Самари, потім входили до Вовчої і її ліву притоку Осикову, а з неї Бересніговою, або Широкою діставалися до Кальміуса, з якого виходили в Азовське море, щоб через Керченську протоку увійти до Чорного моря. Досить часто вони поверталися цим шляхом до себе додому. Так, наприклад, влітку 1638 р. близько 1 тисячі 700 українських козаків на 30 чайках воювали з турками на Чорному морі в районі коси

Тузла неподалік сучасної Керчі. Власне, вони хотіли таким чином добратися до берегів Азовського моря та увійти у гирло Кальміусу.

Восени 1628 р. гетьманом реєстрового Війська Запорозького обирають Івана Сулиму. На цій посаді він змінює досвідченого Михайла Дорошенка, який загинув у боротьбі з ворогами. Однак відомим на той час він стає не завдяки гетьманській булаві (невдовзі його переобирають), а завдячуючи вмінню організовувати штурми фортець та завойовувати неприступні твердині. У 1629 р. Сулима організовує похід майже сорокатисячного козацького війська до Перекопу, а через кілька років, як засвідчували джерела, намагається завоювати неприступну турецьку фортецю Азов у гирлі річки Дону: «Року зась 1633 Сулима, гетман войска низового Запорожского, в моносилах (невеликих човнах. — Т.Ч.) от Сечи по Днепру, потом по Черном мору, через весь Босфор Кимерійський в Местицкое заплинувши озеро, достал был прекрепкого турецкого в Азии града Азова».

У 1634 р. І. Сулима знову здійснює два напади на важливий військовий форпост Османської імперії — фортецю Азов. 10 серпня 30 човнів-«чайок» з українськими козаками, що поверталися з Дону, з'явилися біля Азова. Майже чотири дні продовжувалася облога фортеці за допомогою артилерійського вогню козацьких гармат та безперестанних атак запорозьких «морських піхотинців». Але і цього разу Сулимі не вдалося оволодіти турецьким укріпленням. У вересні того ж року він здійснює повторний похід на Азовську фортецю. Цього разу була збільшена кількість атакуючих козаків — до трьох тисяч, а також помінялася тактика ведення штурму. Якщо під час першого нападу атаки замку здійснювалися лише з одного боку, то тепер І. Сулима віддав наказ штурмувати фортецю з усіх боків. Такі дії козацького воєначальника призвели до певного успіху — запорожці, зруйнувавши частину стіни, увірвалися до фортечного посаду. І лише несподівана поява під містом численної ногайської орди не дозволила козацькому війську оволодіти Азовом.

Незважаючи на те, що Азов не був взятий козаками, кілька великих штурмів добре укріпленої турецької фортеці українцями засвідчили зростаюче воєнне мистецтво запорозького війська, ке-

рівники якого, застосовуючи невеликі людські ресурси та артилерію, намагалися вирішити на свою користь надскладні військові завдання. Як свідчив сучасник, влітку 1635 р. І. Сулима знову планував оволодіти Азовом: «Да він же отаман Сулим говорив на морі такі речі: якщо великий государ Михайло Федорович дозволить донському війську пошук вчинити під Озовом (Азовом. — Т.Ч.), і я де був з Дніпра війська всі з собою взяв, а озовським людям свою недружбу і трату свою оплатив».

У 1637 р. українські козаки виконали мрію гетьмана І. Сулими та разом з донцями нарешті оволоділи фортецею і утримували її під своєю владою до 1642 р. І, звичайно, військовий досвід попередніх нападів на місто став їм у великій нагоді. Донський отаман М. Татаринов у 1638 р. стверджував, що на Дону і в Азові перебувало майже 10 тисяч українських козаків. Він також залишив цікаве свідчення про те, як українці добиралися до Азова: «...На Дінці Сіверському зустріли запорозьких черкас, чоловік із 50, ідуть вони рікою Дінцем стругами, а берегом п'ять чоловік гонять коней дванадцять, а сказали їм, що вони їдуть до них у Азов». Щоб проникнути до охопленої звідусіль турками Азовської фортеці запорожці, згідно із записами турка Евлія Челебі, здійснювали неймовірні вчинки: «...Багато невірних козаків зуміли проникнути до фортеці, стрибаючи, роздягнувшись, у Дон і пливучи під водою на спині з очеретиною в роті. Зброю й амуніцію вони склали у шкіряні мішки, які тягли за собою пливучи, і так підтримували фортецю».

До нашого часу дійшло кілька варіантів української народної думи під назвою «Втеча трьох братів із города Азова з турецької неволі», яка, очевидно, описує події після 1642 р., коли турки вже повернули фортецю до своїх володінь:

*...Що в одному ми полку бували
У турецькій, бусурменській у тяжкій неволі,
У городі у Азові побували,
Із города Азова вмісті із пліну утікали*

Напади українських козаків на прикордонні містечка Московського царства, а, отже, їхня довголітня боротьба за Дике Поле у басейні річки Дон продовжувалися й надалі — протягом 1630-х —

1640-х рр. Саме з цього часу почалася справжня військова колонізація українцями Донбаського лісостепу¹.

У вересні 1636 р. донський козак Ф. Олябьев повідомляв, що «на Дону вчинилося воровство велике від черкас». У 1637, 1639 та 1640 рр., загін на чолі з Іваном Богуном (очевидно, однофамілець знаменитого сподвижника гетьмана Б. Хмельницького) нападав на російські військові загони в межах Муравського шляху. У 1642 р. представники донського козацтва засвідчували присутність великої кількості українців у межиріччі Сіверського Дінця і Дону: «...Стало от них по Дону и по Донцу [Северскому] воровство большое: пришли из Литвы немалые люди, более семисот человек, нас, холопей твоих, в разезде и всяких чинов твоих государевых людей громят и рубят и Дон реку пересекли, а на Донце, государь, лежат многие люди, а беглецы от них к нам уходят...».

Незадовго до того, у 1641 р. отаман Мокійка з 30 кінними і 8 пішими козаками напав на російське посольство М. Засецького, який їхав з царською грамотою до Війська Донського. 80 черкаських козаків на чолі з отаманом Василем Коконем у липні того ж року атакували озброєних валуйських міщан, які хотіли добувати на Торунську сіль, однак росіяни відбилися і захопили у полон українця, який на допиті засвідчив, що «прийшли вони з литовського міста Платави (Полтави. — Т.Ч.) отаман черкашенин Василь Кокон з товаришами, 80 чоловік, на Сіверський Донець і на інші запольні річки, на річку на Дон, побивати московських людей і не пропускати з Московщини рікою Доном і Сіверським Дінцем в Азов государських московських людей і із Азова на Москву».

Наприкінці квітня 1642 р. українці захопили в полон кількох жителів Валуйок, яких тримали у своєму таборі, що був розташований при впадінні р. Жеребець у Сіверський Дінець. У цьому, по суті, вже постійному поселенні знаходилося близько 700 козаків на чолі з полковником Війська Запорозького Григорієм Торським та

¹ Сучасні російські вчені означили цей історичний процес як «українська народна колонізація» (Див.: Папков А. Украинская народная колонизация и политика российских властей // Он же. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI — п. п. XVII в.). — Белгород, 2004. — С. 195–209).

отаманом Василем Рябухою. 13 листопада 1642 р. поблизу витоків р. Тор козаки напали на турецьких і татарських послів (їх супроводжували московські дипломати та російський військовий загін), які поверталися з Москви до Стамбула і Бахчисарая, при цьому під час швидкоплинного бою загинула велика частина російських дипломатів та вояків. У той же час козаки на чолі з отаманом Мокієм на р. Матякіній розгромили посольство московського посла до Війська Донського М. Засекіна 20 травня 1643 р. відбувся великий бій українського козацтва з російськими «служилими людьми» на Дону.

У 1644 р. українські козаки воювали з російською мордвою у Тамбовському уїзді Московського царства, а потім на р. Сіверський Донець організували засідку для кримського і російського посольства. Наступного року українцями у Дикому Полі були розгромлені росіяни, які обмінювалися полоненими з татарами та передавали їм данину. 5 червня 1646 р. син боярський з Воронежа Т. Колчанін зі своїм загоном близько доби відбивався від українців у районі р. Айдар. Того ж, 1647 р., українські козаки напали на російських «служилих людей», які поверталися з Крима у супроводі посольства Т. Караулова.

У цей час українці досить часто нападали на росіян у районі Подоння. Згідно з повідомленнями донських козаків влітку 1644 р. з обох сторін Дону знаходилися військові сторожі українських козаків, що нараховували більше 500 вояків. Власне, у цей час на р. Дон українським козацтвом були встановлені постійні переправи-«ходи» (на основі одного з яких планувалося збудувати «город»), які охоронялися українцями. Про це переконливо свідчила записка прикордонного воеводи О. Бутурліна від 6 жовтня 1646 р.: «А как де, государь, в тех местах город будет, и черкаской де ход в мордовские и в черемисские места и татарские перелазы по реке по Дону отымет, и воровства от черкас по реке по Дону не будет».

Досить частими, як засвідчують тогочасні джерела, були вилазки українського козацтва углиб Московського царства — «на мордовські і черемиські міста». Зокрема, у лютому 1641 р. козаки на чолі з отаманом Іваном Германком воювали з мордвою поблизу Ала-

тира¹, а в січні 1642 р. неподалік Шацька². Невдовзі І. Германок був захоплений російськими військами і повішений на острах козакам на Донецькій дорозі, неподалік Валуйок. Однак напади не припинялися — три сотні козаків на чолі з отаманом Марком Петрухненком громили московитів на річках Дон та Богучар. 30 грудня 1646 р. кілька десятків українських козаків напали на росіян, які ночували на р. Глибокій та відбили у них 6 коней і поранили одного донця. Про обсяг постійних більших та менших нападів українців на Московське царство у 1640-х рр. переконливо свідчить документ під назвою: «Список обидный, которые обиды вчинились в царского величества в порубежных городах его господарства людям з королевского величества стороны от польских и литовских людей».

З початком у 1648 р. революційного повстання українського народу на чолі з Б. Хмельницьким та утвердженням владних адміністративних інститутів Української козацької держави прикордонні полковники Війська Запорозького та кошові отамани Запозької Січі намагалися контролювати ситуацію на Дикому Полі та опанувати стихійну колонізацію межиріччя Дніпра та Дону. Однак військові сутички українців з росіянами і татарами на землях Донбасу продовжувалися. Гетьманський та кошовий уряди проводили політику протидії військово-господарському освоєнню Московським царством значної території Дикого Поля. Окрім того, Б. Хмельницький був проти московсько-кримського та московсько-польського політичного зближення. Про це свідчили постійні напади на російські посольства, які рухалися до Кримського ханства чи Речі Посполитої. Підрозділи українського козацтва протягом кінця 1640-х — 1650-х рр. діяли у районі р. Сіверський Донець та не допускали до зустрічей російських і кримських дипломатів у Валуйках.

Щоб примусити царський уряд розірвати Полянівський мир 1634 р. з Річчю Посполитою та підписати мирну угоду з Україною, гетьман Б. Хмельницький почав проводити справжню інформацій-

¹ Сучасне м. Алатир є районним центром Чувашської республіки Російської Федерації.

² Місто Шацьк сьогодні є районним центром Рязанської області Російської Федерації та розташоване за 160 км. на південний схід від м. Рязань.

ну війну на українському-російському прикордонні, поширюючи чутки про спільний військовий напад з Кримським ханством на Московське царство та Військо Донське. Про це зокрема повідомляли російським урядникам жителі Путивля, які після повернення з Миргороду засвідчували, що українці і татари готують напад на донських козаків, а потім і на царські міста. У зв'язку з цим на кордоні відчувалося постійне напруження. Воно не було зняте і посольством Б. Хмельницького до Війська Донського, яке вимагало припинення виступів донців проти Бахчисараю та Стамбула. Весною 1650 р. на російській Білгородчині поширилися чутки, що Україна помирилася з Польщею та готуються разом наступати на Москву через Білгород і Путивль.

Білгородський і путивльський воеводи почали готуватися до відбиття нападу, а організація оборони була доручена Б. Репніну. Побоювання, що під час штурму м. Корочі місцеві українці здадуть місто своїм землякам висловлював корочанський воевода І. Ржевський. Восени 1650 р. гетьман Б. Хмельницький вислав 6-тисячний козацьке військо для блокування Війська Донського на виконання положень мирної угоди з Османською імперією. Хоча донським козакам українці заявили, що прийшли на Кальміуську «сакму» для того щоб «підкараулити» татар.

У 1670–1690-х рр. розпочалися нові спроби українського козацтва оволодіти турецьким Азовом. У 1673 р. кількатисячне військо на чолі з кошовим отаманом Іваном Сіркою безуспішно штурмували азовську твердиню та понищили кількадесятя поселень татарських і ногайських козаків в Північному Приазов'ї. Посилена військово-сторожова служба українського козацтва наприкінці 1680-х — першій половині 1690-х рр. дозволила у 1695 р. штурмувати, а у 1696 р. — захопити турецьку фортецю Азов. Влітку 1696 р. близько 15 тисяч козаків з Чернігівського, Гадяцького, Лубенського полків, а також компанійці та сердюки з Лівобережжя під керівництвом Я. Лизогуба взяли участь у другому московсько-українському поході на Азов. Українські козаки відзначилися протягом майже місячної облоги Азова, з 17 червня до 18 липня. У результаті чисельних штурмів цієї потужної турецької фортеці загинуло 160 і було поранено 272 українців. 19 липня турецький гарнізон Азовської фортеці

капітулював, що спричинило велику паніку в Османській імперії та Кримському ханстві, а також велике піднесення у країн-учасниць Священної Ліги.

«И так украинские казаки, взошед на вал с гетманом своим Мазепою и с наказным гетманом Яковом Лизогубовым...», — за-свідчував історик XVIII ст. Г.З. Байер. У царській грамоті до Константинопольського патріарха було зазначено: «...Малороссийские войска земляной вал к неприятельскому рву отовсюду равномерно привалили, и из-за того валу ров заметав и заровняв, тем же валом через тот ров до неприятельского валу дошли, и валы сообщили толь близко, еже возможно было с неприятели, кроме оружия, едиными руками терзаться; уже и земля за их вал метанием в город сыпалась. И сего же настоящего июля месяца 17 числа, в пяток, малороссийские войска, по жребию своему в тех трудах пребывающие, при которых неотступно пребывая муж в добродетели и в военных трудах искусный гетман наказный Яков Лизогуб...».

Повернення російських військ до Москви було обставлено надзвичайно урочисто й досить незвично для жителів столиці. Гучне світське святкування Азовської перемоги над турками означало офіційний початок імперського періоду в історії Московської держави, а проїзд Петра I попід класичною Триумфальною аркою у Москві (до речі, вона була збудована за проектом українського архітектора І. Зарудного) мало символізувати наступність подвигів античних імператорів, а, отже, означало претензії царської влади на міфічну «всесвітню» спадщину Римської імперії.

Сьогодні на стіні Свято-Успенського собору у м. Чернігові знаходиться урочиста меморіальна плита на честь наказного гетьмана та чернігівського полковника Української козацької держави Якова Кіндратовича Лизогуба (роки життя: 1620–1698 рр.), який прославився тим, що за наказом гетьмана Івана Мазепи допоміг царю Петру I отримати одну з найбільших військових перемог Росії у XVII ст.:

*Зде Яков Лизогуб воин
Роский славный,
Полковник Черниговский храбрый,
Бодрый, давный,*

*Благоразумный сего града оградитель,
Азова і многіх міст кріпкий
Побідитель*

Численні військові походи українського козацтва до Туреччини і Криму, османські володіння в Молдавії, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, акваторіях Чорного і Азовського морів викликали велике занепокоєння у Стамбулі й, одночасно, сприймалися європейським світом як закономірний прояв військової боротьби представників східного християнського світу з османсько-мусульманською загрозою. Протягом довгих двохсот років (!), від початку XVI і до кінця XVII ст., українці самовіддано боролися за вихід до Азовського моря та оволодіння донецькими землями Дикого Поля.

У виснажливій боротьбі не тільки з турками і татарами, але і росіянами, загинуло чимало наших прашурів, однак їхні життя не пропали задарма — вже з середини 1650-х рр. на території Дніпрово-Донського межиріччя почали виникати «стаціонарні» українські слободи, хутори та зимівники. З часом вони перетворювалися на села та міста в межах Степового кордону Європи. А на узбережжі Азовського моря під обороною запорозьких козаків виникали риболовецькі поселення, на основі яких пізніше було збудовано приморські порти та вже у XX ст. з'явилися оздоровчі курортні міста. Так творилася українська історія Донеччини та Луганщини.

2. Військово-господарська колонізація Донбасу

Як вже зазначалося у попередньому розділі, ще від початку XVI ст. українці почали за допомогою «меча та плугу» активне господарське освоєння земель сучасного Донбасу. Після завершення московсько-литовської війни 1500–1503 рр. певна кількість українського люду подалася шукати кращого життя у межиріччя Дніпра та Дону й, осівши тут, почала займатися уходництвом — ловити рибу, відстрілювати звірів, заготовляти сіль тощо. Козацтво організувало свої структури тут самовільно, всупереч постанов будь-яких тогочасних державних органів влади. У цей час при гирлі Кальміуса, на місці давнього венеціансько-генуезького міста Адомахи засновується укріплений козацький форпост Домаха, який пізніше отримав назву Кальміуська Слобода¹. Тоді ж на землях при впадінні у р. Казенний Торець (Тор) у Сіверський Дінець споруджується Козацька або ж Гола Пристань. На річці Вовчій у межах сучасного села Олексіївка виникає ще одна Козацька Пристань, де українські козаки готували свої чайки для походу на Чорне море. Окрім того, на берегах річок Вовчої, Кальміуса, Кринки, Солоні і Торця встановлюються козацькі сторожі, караули та пікети-«бекети».

Під час відомих походів через Донецький степ на чолі з князями Дмитром Вишневецьким (Азовські походи 1559–1560 рр.) та Михайлом Вишневецьким (Астраханський похід 1569–1570 рр.), після повернення військ додому, багато козаків залишилися тут на «постійне місце проживання». Наприкінці XVI ст. у межах річок Сіверський Донець та Кальміус діяв загін запорозького отамана Матвія Федоренка (Федорова). Московським урядовцям О. Зінов'єву та Ф. Кіреєву доручалося провести своєрідні переговори із запорозькими козаками та довідатися як вони себе поведуть щодо росій-

¹ За окремими джерелами, наприкінці XVIII ст. Кальміуська Слобода нараховувало близько 500 дворів. Саме на основі цього українського поселення та місцевої фортеці невдовзі виникло місто Маріуполь, що переважно було заселене депортованими російським урядом з Криму греками.

ських «служилих людей», чи пропускають московські посольства до Криму, чи не нападають на кримських послів тощо.

«Опасность украинской колонизации для России заключалась в том, что селившиеся украинцы не приносили присяги Федору Ивановичу. Следовательно продолжали оставаться подданными Речи Посполитой. Поэтому русское правительство опасалось такого освоения земель черкасами (українцями. — Т.Ч.)... Но процесс расселения украинцев на границах Российского царства продолжался, и московское правительство остановить его не могло», — зробив висновок щодо української колонізації сучасних земель Донеччини та Луганщини російський історик А. Папков.

Присутність українців у давні часи на землях Північного Приазов'я засвідчують багато історичних джерел. Зокрема, у 1626 р. запорозький отаман О. Шафран розповідав: «...И черкасы (українці. — Т.Ч.), Олексей с товарищи, сказывали как они с Дону поехали и перевезлись через речку Аксай, которая пришла с Поля и пала в Тузлу, а Тузла — в Дон, под казачьи городки... пошли вверх по Тузлу, а шли Тузлом 3 дни. И, покиня Тузлов вправо, пошли степью влево **и пришли на Кальмиус** (виділ. — Авт.)». Весною 1638 р. у відвойованій у турків фортеці Азов близько 10 000 українських козаків хотіли «стати особо і жити особо».

У заснованих українцями в межах колишнього Дикого Поля населених пунктах встановлювалася козацька влада на чолі з «старшими отаманами». Так, у солянному містечку Тор (суч. Слов'янськ Донецької обл.) отаманував Семен Забузький, про що свідчить один з його листів до воеводи сусіднього російського м. Валуйки: «Від мене **Семена Забузького, старшого отамана** війська Його королівської Милості Запорозького государю Павлу Федоровичу Леонтеву, валуйському воеводі його царського величества, много чолом б'ємо. Писав ти до нас про тих ворів, що погромили дворянина Михайла Засекіна і козаків, що йшли по государевому указу. Отже того дворянина громили Мокій та Тимошко: я їх не застав, а тоб затримав. А відомо тобі чиню, що той Мокій і Івашко сліпий живуть в Миргороді — вони знають всіх своїх товаришів; а старшим був у них Кирій — той живе у Голтві, а інших я не знаю. Вони

самі знають про себе і своїх товаришів. По сім тобі багато чолом б'ю. **Писано з Тору**, 1642 р. червня 12 дня (виділ. — Т.Ч.)».

Від 1648 р., коли розпочалося революційне повстання українського народу та утвердження під проводом гетьмана Б. Хмельницького Української козацької держави Військо Запорозьке налагоджує дипломатичні стосунки з Кримським ханством та Військом Донським. У перервах між військовими діями та після значних перемог козацького війська розпочинаються мирні переговори з урядом Польщі. Невдовзі встановлюються контакти (на рівні обміну послів) з Московською державою, Османською імперією, Молдавським й Трансільванським князівствами. У 1649 р. започатковується українська дипломатія з Великим князівством Литовським, Валахським (територія суч. Румунії) і Молдавським князівствами, з 1650 р. — Австрійською імперією та Венеціанською республікою, трохи згодом — з Шведським королівством та Брандебургським курфюрством (територія суч. Німеччини).

Поступово гетьманський уряд Б. Хмельницького починає поширювати свою владу на великий обшир між Дніпром та Доном. У 1649 р. між Чигирином і Стамбулом було укладено торгіву угоду, яка називалася «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі» (т. зв. Чорноморська конвенція). У її 1-му пункті відзначалося, що «Цісар Й[ого] М[илість] Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. — Т.Ч.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупиняться у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів». Згідно з 7-м пунктом українсько-турецької угоди, гетьманський уряд новоствореної держави також мав контролювати річку Дон, щоб козаки, які перебували там, не чинили жодних «розбоїв» та не виходили на своїх човнах у Чорне море: «Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один

одному допомагати, щоб море було чисте і вільне». Отже, територія басейну Дону входила до переліку геополітичних інтересів держави Б. Хмельницького.

Як засвідчують джерела, ще у першій половині XVII ст. за сіллю у район сучасного Слов'янська (у ті часи це місто мали назву Тор) приїжджали козацько-чумацькі валки, які склалися з ватаг до півтисячі осіб. Уходники з Новгород-Сіверщини засновували тимчасові соляні промисли у Торі, входячи у торгівельні стосунки з татарами. Зокрема, у 1653 р. на р. Тор варили сіль близько 400 українців. Як засвідчує документ, тут знаходилися «зарубежные черкасы с 400 человек без жен и без детей, не на жительство для соляного варения, изб и них и крепостей никаких нет, стоят обозом, а отаман де ы них черкашенин Иван Лысой города Полтавы, а наваря де они соли пойдут к себе, а иные де черкасы приезжают для соленого варения и живут на Тору недели по две и по три».

Універсал гетьмана Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р. засвідчував, що під його владою знаходилися вся територія від Ізюмського перевозу до Дону: «...Від самарських же земель **через степ до самої ріки Дону**, де ще за гетьмана козацького Предслава Лянц-коронського козаки запорожські свої зимівники мали (виділ. — Т.Ч.)». Тобто можна стверджувати, що з цього часу Донбас входив не тільки до сфери політичних та господарських інтересів Української козацької держави, але і входив до її складу. Інша справа, що з цим не завжди погоджувалися уряди Кримського ханства, Московського царства та Османської імперії.

У результаті великого міграційного відтоку козацтва та цивільного українського населення з Правобережної України у район прикордоння Московського царства з середини XVII ст. починає формуватися Слобідська Україна, до південної території якої входили землі сучасного Донбасу. Слобожанщина перебувала під владою російських царів, однак за внутрішнім устроєм дублювала полковотенний устрій Української козацької держави. У межиріччі Дінця й Тору виникають такі українські поселення як: Бахмут (суч. Артемівськ, районний центр Донецької обл.), Маяки (Маяцьк; суч.: с. Маяки, Слов'янського р-ну, Донецької обл.), Тор (суч. Слов'янськ Донецької обл.), Городок (суч.: смт. Райгородок, Слов'янського р-

ну), які стали сотенними центрами Ізюмського полку українського козацтва. На лівому березі Сіверського Донця були засновані слободи Андрієві Лози, Бишкін, Савинці та інші поселення, які з часом перетворилися на повноцінні села.

Переважає більшість населення цих міст, містечок і сіл становили українці, які переселилися сюди з Поділля, Східної Брацлавщини та правобережної Київщини. Майже повністю українцями було заселене таке порубіжне місто Московського царства як Короча («Красний город на Корочі»)¹. Окрім того, багато українців проживало у таких тогочасних російських містах і містечках як Білгород, Єлец, Єфремов, Курськ, Вороніж, Кроми, Козлов, Лівни, Михайлів, Оскол, Ольшанськ, Орел, Усерд, Цареборисів, Цареолексіїв та Яблунів. Джерела засвідчують, що росіяни сприймали українців не інакше як іноземців та називали українських поселенців «черкасами», «іноземними черкасами», а пізніше — «малоросіянами». Зокрема, в одній із чолобитних на ім'я воєводи Білгорода за 1647 р. читаємо: «...Б'ють чолом холопи твої білгородські черкаси іноземці 62 чоловіки. За твоїм, государ, указом дано нам холопам твоїм, в Білгороді, вверх по Сіверському Донцю Білу Палату, сінні покоси з гирла до верху».

Про те, що населення Донеччини та Луганщини, а також прикордонних російських міст визнавали владу українських гетьманів засвідчив промовистий факт участі жителів містечка Маяки (Маяцьке), які організували збройний загін та взяли участь у антиросійському повстанні гетьмана Івана Брюховецького у 1668 р. Очевидець тих подій залишив такий запис про ті події (мовою оригіналу): «А ныне ... маяцкие люди и черкасы по прелестным воровским листам изменника Ивашки Брюховецкого великому государю изменили и город сожгли и приказного человека Василия Рябини на убили и, разоряя город, пошли к нему Ивашку с изменником с Ивашком Серком и ныне тот город пуст». Як бачимо, перед тим як прийти на допомогу І. Брюховецькому на Лівобережну Україну, жителі московського Маяцка (більшу частину з яких складала

¹ Сьогодні м. Короча є районним центром Білгородської області Російської Федерації.

«черкаси», тобто українці) вбили місцевого представника царського уряду — «приказного человека», спалили вщент місто та приєдналися до загонів запорозького отамана Івана Сірка.

Відомо, що протягом 1687–1709 рр. гетьман Іван Мазепа організував постійні військові сторожі у Дніпрово-Донському межиріччі. Вже у 1690 р. на річках Міус, Берди і Кальміус перебували «ватажні люди», які були послані туди гетьманом для протидії кримським і азовським татарам. А у 1694 р. український гетьман на чолі багатотисячного козацького війська вирушив у напрямку Білгородчини, щоб відбити можливий татарський напад. Перед тим І. Мазепа вислав у район просування татарської орди до р. Вовчої розвідку, яка доповідала, що кримський хан хоче напасти на «дальні поблизу Дону» московські поселення.

Влітку 1696 р. гетьман І. Мазепа очолив великий військовий похід у пониззя Дніпра під час якого у район рр. Кальміуса і Міуса були відправлені спеціальні підрозділи для влаштування там військових сторож і постійних «караулів». Як засвідчував документ: «...А перед тем нашим с Коломка походом, послал я гетман, полковника полтавского с выборным полку его товариством, и полковника конного Ивана Рубана с полком ево... к реке Вовчей **для обнятия сторожами и караулами, належитых мест; как на той реке Вовчей, вверх к вершинам Миюсу и Кальмиюсу**... откуда мочно тем караулом всякие неприятельские видети переходы. ...Полтавского сотника Микиту Плечника, с семидесят и шестью того ж полку; а с семидесят и четырьма человека конного товариства, в поля дальние, имянно **к Бердам, и Молочным [Водам], чтоб там помешкали и присмотрелися**, будут ли неприятели бусурманы орды крымские итить под Азов, сею стороною Азовского моря... (виділ. — Т.Ч.)».

Від середини XVII ст. історичний Донбас входив до володінь Запорозької Січі, кіш (уряд) якої на той час перебував на Чортомлицькому мисі. Окрім військових функцій, козаки Чортомлицької Січі також займалися господарськими справами на історичній Донеччині, привозячи звідти рибу, при цьому вона вже була засолена. Це свідчить про існування на місцевих річках спеціальних солеварних промислів. Запорозькі козаки засновують рибні про-

мисли не лише на північному узбережжі Азовського моря, між Доном і Бердою, але і на Єйській косі. Вони проводять широку торгівлю рибою та сіллю з купцями Правобережної та Західної України.

Політика гетьманських урядів України та Запорозької Січі приводить до того, що під прикриттям козацької фортеці Домаха у гирлі Кальміуса з'являється Кальміуська козацька слобода, яка забезпечувала українцям вихід до Азовського, а відтак і Чорного моря. У листі про зведення Новобогородицької фортеці за 1688 р. гетьман І. Мазепа писав: «...И ныне та же чернь (запорозькі козаки. — Т.Ч.) с Беред (р. Берди — Т.Ч.) з добычи соленой возвратясь и из городов для добычи рыбной шатость плодить, а во время нашего на Самаре бытия являлись они запорожцы во всем были склонны, а то делалось потому что для добычей на розные места порасходились...».

Протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. виникає багато українських поселень вздовж річок Богучар і Айдар на Луганщині, серед яких найбільшими стали Білолуцьк¹, Стара Біла (Старобільськ)², Осипівка, Закотне³ та ін. Більшість з них заснована вихідцями з Правобережної та Слобідської України. Про те як, наприклад, 1650-х рр. засновувався сучасний Слов'янськ свідчив бахмутський козацький полковник Ф. Шидловський повідомляв, що: «В прошлых де годах до 1654 года за Белгородскою чертою за рекою Северским Донцом на Крымской стороне у соленых пяти озер соль варили приезжие всяких чинов люди, черкасы, наездом и стаивали у того промыслу обозами, и в том же году... построен соленой городок Тор и призваны на житие черкасы...».

Як вже було зазначено, українцями також було засновано містечко Райгородок на Донеччині, про що свідчить запис у книзі харківського полковника Г. Донця за 1684 р.: «...У гирлі річки Тор і між річкою Сіверський Дінець, поблизу Козацької пристані, де було наказано перенести Маяцький город, побудовано земляний городок мірою городовою стіни 174 сажени. По тому городку 2 баш-

¹ Сьогодні смт. Білолуцьк належить до Новопсковського р-ну Луганської обл.

² Місто Старобільськ є районним центром Луганської обл.

³ Село Закотне належить до Новопсковського району Луганської обл.

ти з проїзними воротами і 4 глухих кутових, у тому числі одна — земляна. Поблизу міста ров у глибину і в ширину по 3 сажні, вал у вишину 3 сажні з гребенем, у підосшви 3 з половиною сажні. А всередині того города до валу для міцності приставлені дерев'яні припалки... А в той город призваний осадчим українець Семен Бронка. Він осадив священника і українців 5 сімей. У цьому городі для оберігання залишені на заставі Харківського полку козаків 20 з заміною».

Дуже багато козацьких зимівників було утворено в межах території сучасної Луганщини на річках Лугані, Сіверський Донець, Міущик та Луганчик: Кам'яному Броді (у межах суч. м. Луганськ), Красному Ярі (суч. Жовтневий р-н, м. Луганськ), Сухій Балці (суч. село Піонерське, Станично-Луганського р-ну Луганської обл.), Макаровому Яру (с. Пархоменко Краснодонського р-ну), Кружилівській Балці (с. Кружилівка Краснодонського р-ну), Підгоринному урочищі (суч. районний центр м. Слов'яносербськ), Лисичому Байраці (суч. м. Лисичанськ), Черкаському Броді (суч. м. Зимогір'я Слов'яносербського р-ну), Шовковому Протоці (суч. с. Шовкова Протока Лутугинського р-ну), Боборовому Урочищі (суч. с. Іванівка Антрацитівського р-ну), Глибокому Яру (суч. смт. Красний Кут Антрацитівського р-ну), Чорнухиному Байраці (смт. Чорнухине Перевальського р-ну, Луганської обл.) тощо. Як бачимо, багато історичних «козацьких» назв збереглося й донині, хоча багато стародавніх українських назв було змінено.

Близько 10 тисяч українських козаків разом з родинами переселилися у 1680-х рр. у межі Ізюмської фортеці. Саме українці з Правобережної Гетьманщини заснували на території Слобідської і Східної України Ізюмський козацький полк, який поширював свій полково-сотенний устрій на землі історичної Донеччини та Луганщини.

Українські козаки від середини XVI ст. протистояли колонізації Донбаського лісостепу з боку Війська Донського. Так у 1706 р. донські козаки скаржилися, що «малороссияне Изюмского полка также во владениях верховых казаков всякое разорение чинят, лес рубят, хлебные поля скотом своим топчут, в одоньях жатный хлеб берут, землю пашут и сено на лугах косят, 10 мая Луганской стани-

цы казака, ехавшего для торгоа с рыбою, ограбили и убили». У 1744 р. кошовий отаман Війська Запорозького Яким Ігнатович послав на Кальміус своїх представників для переговорів з козаками Війська Донського. При цьому запорозька делегація мала відстоювати право українців на вилов риби та мисливство на річках Кальміусі, Кальчику, Єланчику, Міусі і Темернику. При цьому, як стверджували у той час українські козаки, територія Війська Запорозького Низового поширювалася включно до р. Дон, а не до Кальміуса.

27 серпня 1747 р. російська цариця Єлизавета Петрівна з цього приводу навіть була змушена видати імператорський указ, в якому зазначалося: «Бахмутские жители и других городов и слобод малороссияне в отведенное Войску Донскому места в Леонтьевы и Глухие буераки и рубят селитбеной и дровяной лес, которого немало опустошили, и возят на продажу в Бахмут и Тор». Українці та той час контролювали вирубку лісу в Теплинському, Староайдарському, Трьохізбянському, Краснянському та Сухарівському юртах вздовж Сіверського Дінця.

Кальміуська паланка Війська Запорозького Низового¹ у 1755 р. нараховувала 61 зимівник у 9 урочищах. У цей час, як відзначали дослідники, запорозька колонізація впевнено просувалася до Чорного та Азовського морів на південні землі, за допомогою «плуга», тобто господарської діяльності, а не «меча». Запорозькі козаки все більше починали займатися землеробством, будуючи на берегах річок Донбасу зимівники, а не укріплені військові фортеці. Треба відзначити, що у цей час багато хто з осілих козаків намагався уникнути обтяжливої військової служби, посилаючи замість себе до українського війська своїх найманих робітників. Така загрозлива тенденція набула великих масштабів та змусила керівництво Нової Січі видати розпорядження, щоб «самим господарям доброхітно прибувати» до війська.

У 1756 р. за розпорядженням гетьмана К. Розумовського на Січі мали робити перепис козаків, з огляду на що кошовий отаман

¹ Про історію Кальміуської паланки Запорозької Січі, яка поширювала свої адміністративні інститути на велику територію сучасного Донбасу читайте у 6 підрозділі книги.

Г. Федоров повідомляв, що його важко зробити. Це аргументувалося тим, що козаки живуть «на далекій від Січі відстані, по низу Дніпра, також в Кальміусі, угорі Самари, у Великому Лузі, і при інших річках, що від Кальміуса неподалік знаходяться». У 1765 р. кошовим урядом було скасовано всі обмеження щодо заснування слобод, а переселенцям з Центральної та Північної України дозволялося селитися в межах території по р. Оріль до Сіверського Дінця.

Жити в межах Кальміуської паланки, як охоплювала велику частину території сучасного Донбасу, у той час означало знаходитися «при кордоні», що передбачало постійну небезпеку не лише від московських сторож, донських козаків, але і татарських орд. Відомо, що під час чергового татарського нападу на Січ у 1768 р. певна кількість козаків з Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового переховувалися у містечку Бахмуті, де була міцна фортеця.

Протягом першої половини 30-х рр. XVIII ст. для захисту південно-східних рубежів України була зведена система фортифікаційних оборонних споруд, що отримала назву Української лінії. Вона складалася із суцільного високого земляного валу з 16 фортецями і 49 редутами, а також слобідських поселень, з жителів яких комплектувалися фортечні гарнізони. Гарнізони цих степових поселень у Дніпрово-Донському межиріччі формувалися в основному з українського населення. Оборона лінія мала загальну довжину 285 км. і пролягала вздовж кордонів Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього річки Орелі й до річки Сіверський Дінець. У 1765 р. на прикордонних землях Запорозької Січі та Слобідської України побував П. Румянцев, який залишив свої враження про українські поселення в Донецькому степу: «...Обширных и в разсуждении благословенных плодоносиями и всеми естественными дарованиями обогащенных **Малороссийских и Слободских селений**..., кои вовсе б населять за линию (Українську лінію. — Т.Ч.) пересечь же, а только позволить иметь там скотоводство и хуторы подвижные тем и таким жителям только, кои твердо оседлыми внутри линии в лежащих селениях и в окладах положенными состоят (виділ. — Авт.)».

Протягом середини XVIII ст. на землях Східної та Південної України оселилося дуже багато поселенців, більшість з яких були запорозькими козаками. Переважна більшість цих козаків були вихідцями з Чернігівського та Полтавського полку Української козацької держави. На основі колишніх хуторів, зимівників та слобід вони засновували вже справжні села і містечка. Так слобода Андріївка на річці Вовчій перетворилася на велике село, яке продовжувало носити ім'я свого засновника Андрія Сологуба. В урочищі Макарів Яр на Сіверському Дінці на честь запорожця Макара Безрідного ще у 1738 р. було засновано зимівник, який згодом перетворився на селище. Серед опису зимівника донецького полковника Івана Гараджі не тільки хата, але й корчма «на два покої з сінми», солодовня, пивоварня та льох для льоду.

У 1756 р. було зроблено реєстр козацький господарств на території Донеччини та Луганщини, що входили до Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового. Згідно з цим списком, що був укладений за розпорядженням гетьмана К. Розумовського, українські козаки проживали «понад [Азовським] морем на Зінцевій балці», «понад морем Підгоряни», «на Кленоватій балці», «понад річкою Кальміус», «понад річкою Кальцем», «над річкою Дубовою», «над Білосарайським лиманом», «понад річкою в Бердах», а також «над Свідоватою балкою». Господарями січових зимівників на теренах колишнього Дикого Поля були козаки Лесько Рудь, Антон Череда, Ігнат Садило, Степан і Павло Білі, Іван та Петро Малії, Іван Залізний, Семен Діденко, Федір Крачко, Андрій Горб, Іван Замула, Петро Шійка, Омелько та Павло Головки, Степан Ніс, Максим Муж, Максим і Яким Сторчоуси, Яків Журба, Клим Кравець, Петро Скік, Лесько Лисиця, Петро Лисенко. Іван Вівчар, Тишко Шрам, Федір Кшелій, Єсько Товмач, Трохим Лисий. Павло Решетило, Федір Самарський, Іван, Ігнат. Михайло та Прокіп Чорні, Кіндрат Рижко, Петро Велегура (майбутній кальміуський полковник), Петро Карась, Нечипір Лисий, Мусій Топаль, Михайло Білоус, Грицько Сухий, Омелько Рипало, Василь Відлога, Степан Щербина, Яким Таран, Ониско Черевко, Андрій Невпряга, Самійло Пластун. Нечипір Швець, Андрій Смирний, Петро Старий (бердянський отаман), Тиміш Часник, Іван Литвинко, Павло Біздун, Федір Довгий.

Федір Рудий, Андрій Ткач, Яким Дядько, Іван Коношко та Максим Пучка.

Одним з головних промислів донецьких козаків було рибальство. Рибалили вони не тільки на Сіверському Дінці, Кальміусі та Міусі, але й на Азовському морі. 23 вересня 1762 р. кальміуський полковник К. Чорний рапортував кошовому отаману П. Калнишевському про те, що його козаки, які рибалили на Єйській косі Азовського моря потрапили у полон до донських козаків. 11 жовтня 1767 р. кальміуський полковник І. Чердак доповідав П. Калнишевському про нахабне виселення донськими козаками запорозьких промисловців з «лівого берега» річки Кальміус. Як засвідчує документ, козаки на чолі з П. Велігурою побудували на Ляпиній косі Азовського моря не тільки кілька десятків хат («дач»), але й промислові «заводи» та «два кабаки», де продавали виноградне вино. Кальміуські козаки не тільки продавали вино, але й займалися торгівлею риби, для чого організовували постійні виходи на «каюках» в Азовське море. Запорозькі козаки не лише постійно ловили рибу на Чубурській та Єйській приморських косах, але й на «кубанській стороні» Азовського моря. У 1766 р. комендант фортеці Св. Дмитра (суч. Ростов-на-Дону, Російська Федерація) повідомляв, що українські козаки мають там цілі риболовецькі заводи.

Згідно з документальним описом риболовецьких поселень «у бар'єрних містах від річки Берди до Кальміуса і навіть до Таганрога» у Приазов'ї в 1768 р. знаходилися такі українські населені пункти «по річці Берда по ту сторону в частині Кримського володіння», «на Пересипі проти лимана», «в Сведоватій балці», «по річці Зеленій», «по річці Камишуватій», «в урочищі Воноградному», «при річці Білосарайці», «в балці Сирній», «на косі Білосарайка», «у гирлі Кальміуса», «на косі Лапіній», «увверх ріки Кальміуса і Кальчика», «на Петрушиній косі», «на Золотій косі», «на Семенівській косі» - всього близько 100 більших та менших поселень. Ось як про це свідчив німець Йоган Гільденштедт у 1773 р., проїжджаючи приазовськими землями: «...Мы достигли речки Грузкого Еланчика, в которой и теперь струилась вода. Поэтому надо полагать, что она берет свое начало в тридцати верстах отсюда на север; верстах же в пятнадцать на юг она впадает в Азовское море. Глубина ее здесь

полтора фути, а ширина десять шагів. Близь устя її декілько хуторів Черкаських (українських. — Т.Ч.) казаків, існуючих неподалеку риболовни».

У межах «волностей» Запорозької Січі купці з України-Гетьманщини займалися на теренах Приазов'я торгівлею. Відомо, що військовий товариш Василь Тимофійко (Тимофеев) мав «відкуп» на торгівлю протягом 1774–1779 рр. на Азовській, Дмитрівській, Дніпровській і Таганрозькій лініях. Військовий товариш Максим Собецький намагався отримати дозвіл на торгівлю спиртним в Азовській та Новоросійській губерніях, а козацький сотник Атанасій Юрченко (Юрьев) навіть хотів взяти собі у «відкуп» Бердянські соляні озера.

Одним з найбільших поселень Кальміуської паланки була слобода Миколаївка-Рудева (суч. с. Миколаївка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.), яка у 1768 р. нараховувала 323 чоловіків та 310 жінок. Про те як виглядали українські козацькі села, яким були їхній побут та культура господарювання засвідчує залишений місцевим вчителем опис початку ХІХ ст. села Стародубівка Маріупольського повіту. Стародубівський вчитель звертає увагу на бездоганний стан сільських церкви та школи, а також інших громадських будівель села. Наголошується на чистоті й охайності садів та вулиць Стародубівки, козацькі звичаї і традиції, високу релігійність її мешканців, особливе ставлення до дітей та старих людей, вживання здорової та поживної їжі, носіння «щогольського», тобто козацького, одягу тощо.

Згідно з описом зимівника полковника донецької Барвінківської паланки¹ І. Гараджі 1770-х рр. у нього на збереженні перебувало більш ніж 22 тон зерна, а в запасниках його млина на Сіверському Дінці ще 15 тон. Крім того, за садобою донецького полковника росло дві загороди жита та загорода пшениці. В одній із будівель зимівника знаходився землеробський реманент у вигляді трьох плу-

¹ Про Барвінківську паланку Війська Запорозького Низового, яка поширювала свій устрій на північну частину сучасної Донеччини більш докладно у підрозділі 6-му нашої книги.

гів з лемехами і череслами, коси і серпи, що вказувало на землеробську спрямованість господарства.

Німець Йоган Гільденштедт, який у 1773 р. проїздив прикордонними землями Війська Запорозького Низового, свідчив про існування на східному березі р. Миус селищ заснованих українцями, яких він називав «малоросіянами»: «Павловская крепость есть четырехугольный редут, имеющий двести шагов поперечнику; он построен на возвышенном восточном берегу Миуса. В пяти верстах от этой крепости на север, с круглым поворотом на восток, по прямой же линии не более как в трех верстах, находится также недавно построенная малороссийская деревня, называемая Первым Малороссийским селением или Сараматскою слободою; последнее название свое она получила от впадающей насупротив ее в Миус речки Сараматки».

Після знищення Запорозької Січі у 1775 р. російськими військами землі козацьких Донеччини та Луганщини увійшли до складу Азовської і Катеринославської губерній багатоетнічної Російської імперії. Згідно з переписом 1778 р. українців в Азовській губернії нараховувалося 75 тисяч 338 чоловіків та 61 тисяча 568 жінок. Якщо від початку XVI ст. Дике Поле було майже незаселеним краєм, то на кінець XVIII ст. українці, завдяки своєму міцному національному характеру та потужній військовій організації, змогли успішно заселити територію великої частини Степового кордону Європи.

3. Запорозька Січ — лицарська держава на Степовому кордоні

Провідну роль у процесі формування українського народу, його архетипів соціальної та політичної поведінки, в т. ч. воєнного мистецтва відіграла Запорозька Січ. Вона виникла у пізньосередньовічній добу на Степовому кордоні Європи як своєрідна «перлина» у горні східноєвропейських лицарських держав-«орденів». Саме на південних і східних землях України-Русі, куди входила і територія сучасних Донеччини і Луганщини, відбулося становлення ранньонаціональної сторожової служби та своєрідної системи оповіщення, які згодом були перейняті на усій території Української козацької держави — Гетьманщини.

Зважаючи на майже щорічні набіги татарських орд на українські землі, запорозькі козаки створили потужну оборонно-сторожову систему стаціонарного та мобільного типів. Вона складалася з мережі козацьких форпостів або ж караулів, які виставлялися на потенційно небезпечних з точки зору татарських нападів напрямках і у тактично зручних місцях — постійних татарських шляхах, переправах бродях тощо. Українські форпости розміщувалися на природних пагорбах стародавніх курганів, деколи й на спеціально насипаних земляних підвищеннях та мали дерев'яно-земляні укріплення, житлові приміщення, які були розраховані на залогу з 20–30 осіб. Для несення сторожової служби від форпостів у степ висилались спеціальні команди («бекети»), що склалися з 3–4 козаків, які, залежно від оперативної ситуації, перебували в роз'їздах або вартували на постійних чи тимчасових постах. Протягом XVIII ст. така система оповіщення набула довшеного вигляду і забезпечувала ефективну оборону Східної і Південної України від ординських набігів. Основними функціями козацької сторожової служби були збір розвідувальної інформації про пересування противника, позбавлення неочікуванності його нападів, інформування командування і місцевого населення про прихід ворожих сил.

У різні періоди своєї історії Запорізька Січ (Військо Запорозьке Низове, Січ), зважаючи на складні військово-політичні умови, змінювала місце свого розташування. Від 1560-х рр. до 1593 р. існувала Томаківська Січ, яка була змінена Базавлуцькою у 1593–1638 рр. З середини XVII ст. на українських землях функціонували: Микитинська (1639–1652 рр.), Чортомлицька (1652–1709 рр.), Кам'янська (1709–1711, 1730–1734 рр.), Олешківська (1711–1728 рр.), Надпільненська (1734–1775 рр.) та Задунайська (1775–1828 рр.) Січі. Запорожці брали активну участь у Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст., нападах на Кримське ханство під проводом кошового отамана Івана Сірка, походах на Кримське ханство гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи кінця 80-х — 90-х рр. XVII ст. Запорожці брали активну участь у війнах Української козацької держави проти Польщі, Росії і Туреччини, усіх російсько-турецьких війнах: 1734–1739, 1769–1774 та 1787–1791 рр.

Головним центром оборонної військово-адміністративної системи Запорозької Січі був кіш Війська Запорозького Низового. У той час він поділявся на 28 адміністративних одиниць — куренів на чолі з отаманами. Тактичними одиницями запорозького війська були команди і партії. Військо, яке формувалося у випадку воєнної загрози, становило від 2-х до 20 тисяч чоловік і називалося командою. Для виконання певного завдання утворювалася так звана партія, яка нараховувала до 2-х тисяч козаків.

Серед козацько-лицарських чеснот, які існували на Запорозькій Січі, завжди були визначальними мужність, відвага, вірність, гідність, честь, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, оборона вітчизни, захист рідної віри. Безчестям і применшенням лицарської гідності в козацькому середовищі вважалася воєнна поразка, втеча з поля бою, зрада, неповага до старших, крадіжка тощо. Для кожного українського козака завжди святим було поняття «лицарського товариства». Воно означало насамперед побратимські стосунки між членами козацької організації, співіснування за козацькими звичаями на засадах солідарності та взаємодопомоги. Козаки Запорозької Січі у своєму повсякденному житті та під час військових походів керувалися не писаним законом, а традиціями. На думку Дмитра Яворницького, ці традиції були «очевидно, при-

внесеними із України в Запорозжя та передавалися із уст в уста і були освячені багатьма віками».

Козацьке право являло собою не стільки суму обов'язкових норм, скільки варіативну та гнучку модель правової поведінки і мислення співвідносного з нормами моралі та віри, а тому не могло бути механічно втиснуте у рамки традиційного законодавчого зводу ранньомодерного суспільства.

Слід відзначити, що протягом історичного періоду існування Січі у XVI–XVIII ст. були унормовані чіткі традиції та механізми реалізації колективної волі козацької спільноти. Найповажніша роль у зазначеному контексті відводилася загальнокозацьким січовим Радам, які були не лише найвищим законодавчим та адміністративним органом, але й головною інстанцією, яка розглядала найважливіші політичні (підписання міжнародних угод, відправка чи прийняття послів), військові (ухвалення рішення про похід, визначення кількості підрозділів та ін.) цивільні (розподіл землі, угідь, майна тощо) та кримінальні (важкі злочини та засудження важливих злочинців) справи. Періодичність зібрання січових Рад чітко корелювалася із козацькою християнською обрядовістю, а тому найважливіші ради козаки приурочували до головних православних свят.

Процедура січового парламентаризму відбувалася за козацьким звичаєм методом т. зв. акламації (від лат. *acclamatio* — вигук) тобто не через підрахунок голосів, а за вигуками та репліками учасників зборів (в окремих випадках догори підкидалися шапки), які таким чином схвалювали чи відхиляли оголошене рішення. При цьому не згідні з думкою переважної більшості змушені були скоритися рішення останньої, оскільки в противному разі меншості загрожувало побиття або інше покарання. Найважливіші моменти ради при цьому супроводжувалися пострілами з гармат чи мушкетів, звуками сурм та литавр, барабанним боєм. Як зазначав один з провідних сучасних козакознавців Петро Сас, це було викликане задля того, щоб «мобілізувати чуття корпоративної лицарської ідентичності січового товариства».

По суті, на Запорозькій Січі у класичний період її існування застосовувалася система прямого правління, за якою уся козацька

грумада у сукупності її окремих представників була таким собі колективним законодавцем. Поряд з рівністю, історики та філософи також відзначають наявність у запорозьких козаків інших елементів демократії. Серед яких — громадянська дисципліна, вільне волевиявлення думок, подання голосу в громадському зібранні, дотримання принципу інституційної першості запорозької козацької громади порівняно з вищими владними інститутами гетьманської чи кошової влади. Звичайно, це важко сприймати нам, спадкоємцям тоталітарної комуністичної системи, але якщо отаман або ж козацька старшина не дотримувалася волі громади, то таких керівників негайно переобирали або навіть страчували.

Ось що про козацький звичай перевиборності та звітності козацької старшини в Запорозькій Січі сповіщав у 1760 р. кошовий отаман Олексій Білицький: «Після зборів у перший день січня старшини, старики й отамани курінні при розгорнутому великому знамені й бунчуках війшли до церкви перед літургією, за звичаєм нового літа, без голосів загальних, я і зі мною суддя та писар військові подякували товариству й забажали звільнення від посад... Але старики й отамани допустили тільки подякувати військовому судді Григорію Лабуrowsькому й звільнили, а мене і старшин військових: писаря Івана Чугуєвця й осавула Пилипа Івановича відмовитися не допустили, просили поки що при посадах зостатися».

На Січі отаман та старшина постійно звітувалися перед козацьким товариством тричі на рік — на Свято Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня (за новим стилем), на Різдво Христове 7 січня та на Воскресіння Христове у квітні — травні.

Традиційно у Запорозькій Січі козаки спілкувалися лише українською мовою, хоча освічена старшина володіла багатьма мовами — латиною, турецькою, татарською, польською, російською та ін. Тому необхідною вимогою вступу на Січ іноетнічних новобранців було опанування ними місцевої мови. Як зазначав Д. Яворницький, «вимагалось, щоб прибулий на Січ ... забув свою природну мову і говорив козацькою, тобто українською мовою, ця умова ніколи і ніким не порушувалася».

Військо Запорозьке Низове як «держава в державі» мала свою фінансову установу, яка називалася Військовий скарб. Він був схо-

вищем не лише грошей, але й різних цінностей, які надходили в розпорядження уряду — Коша. Скарб слугував також архівом та складом військових клейнодів і оздоб, виконував роль арсеналу, де зберігалися бойові припаси та зброя. Січковий Скарб функціонував як державна скарбниця, куди стікалися доходи, не витрачені за місцем їх одержання. Джерела Скарбу склалися з: кошових регалій і доменів — доходів від промислової експлуатації рибальських і мисливських угідь, землевласників та хуторів; військової здобичі; військового окладу — податку козаків на користь січової та паланкової старшини; мита за перевіз товарів транзитом через запорозькі землі; господарської десятини та медового; торгового — податку акцизного збору від кожної перевозної бочки спиртних напоїв; подимного — податку з хат по селам; податку з шинків; мостового — плати за перевіз через Дніпро, Вовчу, Сіверський Дінець. Кальміус та інші річки в межах Запоріжжя; руги — податку за утримання церкви та інших доходів.

Запорозька Січ довго існувала і діяла за рахунок доменіального господарювання Коша, куренів і окремих козаків на загальносічовому маєтковому фоні з розкладом натурального господарства та розвитком грошових відносин домени поступово трансформуються в регалії — форми одержання доходу з тих галузей господарської діяльності держави, котрі знаходяться на монопольному становищі з повним або частковим усненням приватної конкуренції. Власне січова господарсько-фінансова діяльність носила приватно-правовий характер, коли регалії (рибальська, мисливська, селянська) виступали як особливий спосіб одержання Кошем доходів, об'єднуючи в собі риси господарювання, комерційних операцій і фінансової монополії.

Сучасник писав, що уряд Січі «получает знатную сумму от купцов, поставляя от Сечи разные товары по Днепру, в Очаков и Кинбуры, а также и оттоль, с приходящих кораблей, как оные случаются...». Щоб підтримати своїх купців Січ не відмовлялася кредитувати їх, коли вони того потребували. Зокрема, у 1770 р. Кіш позичив «из войсковой суммы» одному купцеві 600, а другому — 400 рублів. Козацька старшина суворо доглядала за тим, щоб дебітор додержувався зобов'язань і щоб точно брав відсотки на

позичені гроші — «на всякий тиждень по рублю без всяких отговорок».

Курені мали свої власні прибутки, правда порівняно невеликі (від здачі в оренду торгових приміщень в передмісті тощо). Витрати на утримання куренів могли бути цілком компенсовані за рахунок тільки урядового жалування війську. Ось які дані подає Реєстр грошового жалування за 1762 р. На 38 куренів було роздано по 140 рублів, отаману кошовому — 70, військовому судді — 60, писарю військовому — 50, осавулу — 40, пушкарю і довбишу — 3, канцеляристам — 5, на 38 курінних отаманів — по 27 р., всього — 1026 рублів. Реєстр зібраних і розподілених між старшиною «шинкарських грошей» з Кальміуса, Самари і Кодаку обраховувався 410 рублями. Окрім грошового, було ще й т. зв. хлібне жалування. Останнє щороку видавалось в розмірі близько тисячі четвертей борошна. Проте інколи виходило так, що на кожного козака його «і по горсті не діставало».

Однією з прибуткових статей військового Скарбу Січі було «мостове» — платня з проїжджих купців, торговців, промисловиків і чумаків за перевіз через ріки, що лежали у межах Запорозьких Вольностей. Особливо відомими були такі перевози: Кам'янський, Кизикерменський, Кодацький, Микитинський, Мишуринорізький — через Дніпро, Бугогардівський — через Буг. Один з перших істориків Запорозької Січі Аполлон Скальковський писав, що козацька старшина збирає «не меньше половинной части против таможенных сборов, не так что под видом учрежденной от них тарифы, а берут они за перевоз войсковыми лодками, а на сухом пути через реки за мосты, ибо во всей их земле нет ни единого моста или хотя бы на малейшем протоке, с некоторые бы не собирались на полковника той паланки, в дачах корторой есть переезды, с порожней телеги ни копейки».

Чималі прибутки давав щорічний податок з населення слобід, так званий військовий склад. У 1770 р., наприклад, з Кодацької паланки у військовий скарб надійшло 730, а з Самарської — 834 рубля. Надходили також прибутки з військових зимівників. За розподіл і витрату військових прибутків старшина ні перед ким, в т.ч. перед військовою радою не звітувала. В своїх реляціях урядовим

власням Кіш посилався на те, що прибутки військового Скарбу цілком витрачаються на утримання козаків, які проживають в Січі, в куренях, а також на різні військові потреби. При цьому він ніколи не забував підкреслити, що ці вистачає навіть на те, щоб покрити витрати на утримання війська.

У 1756 р. було проведено загальний реєстр козаків Запорозької Січі, до якого було записано 13 тисяч 085 осіб. Зокрема, Батуринський курінь нараховував 318 козаків, Брюховецький — 279, Васюринський — 513, Ведмедівський — 409, Велицький — 268, Дінський — 202, Дядьківський — 316, Івонівський — 454, Іркліївський — 482, Кальниболотський — 265, Канівський — 682, Кисляківський — 286, Конелівський — 260, Коренівський — 402, Корсунський — 415, Крилівський — 214, Куцівський — 460, Левушківський — 279, Мишастівський — 269, Мінський — 447, Неземаївський — 347, Нижчестеблівський — 180, Пашківський — 307, Переяславський — 370, Пластунівський — 441, Платнірівський — 301, Полтавський — 520, Поповичівський — 301, Рогівський — 406, Сергіївський — 258, Тимошівський — 343, Титарівський — 330, Уманський — 251, Шкуринський — 366, Щербанівський — 309. При цьому усі козаки адміністративних округів — паланок, були записані у той чи інший курінь.

У XVIII ст. на Запорозькій Січі було близько 9 тисяч 117 козацьких поселень, де проживало майже 55 тисяч українців. Козацька влада поширювалися на велику територію Сходу і Півдня України. Передбачаючи скепсис сучасних вітчизняних Геродотів, які заохочені закордонними подачками з Російської Федерації, постійно безпідставно критикують та зневажають все козацьке й українське (мовляв це є «архаїчним», «хуторянським», «шароварним», «розбійницьким», а, отже начебто позацивілізаційним «історичним нонсенсом»), зазначимо, що територія Війська Запорозького Низового у XVIII ст. сягала розмірів набагато більших за острівну Англію разом з Голландією й охоплювала межі сучасних Донецької, Дніпропетровської, Запорозької областей, а також частково Луганської, Херсонської, Кіровоградської та Миколаївської областей Української держави.

А найбільшою історично заслугою українського січового козацтва стали його демократичні цінності, якими захоплювалися і ставили за приклад для громадян своїх країн багато видатних світових мислителів — Вольтер, Гюго, Мюллер, Гессе, Байрон, Меріме, Словацький, Пушкін, Рилєєв та багато інших митців, письменників, філософів, літераторів та істориків того часу. Як відомо, наш земляк Микола Гоголь назвав Запорозьку Січ «гніздом волі», звідки поняття свободи та рівності розліталось по усьому світові.

4. Козаки проти Московського царства

Українські козаки, як відомо, не тільки присягали московському цареві, але й досить часто воювали проти Російської держави. Одним з яскравих прикладів цього стала українсько-російська війна 1658–1659 рр. під час якої козаки вщент розгромили багатотисячну московську армію під час знаменитої Конотопської битви. Нова війна між козаками та москалями (а саме так росіян називало тогочасне населення України) розпочалася на початку XVIII ст., коли гетьман Іван Мазепа розпочав боротьбу з царем Петром I за незалежність Української козацької держави. У цій нелегкій борні його підтримала Запорозька Січ, що тоді розташовувалася у гирлі річки Чортомлика у Нижньому Подніпров'ї.

Навесні 1709 р. Чортомлицька Січ, яка поширювала свій устрій на більшу частину сучасних Донеччини та Луганщини, відмовилася від протекторату Московського царства. А вже починаючи з 1711 р. запорозькі козаки перейшли під захист Кримського ханства та дислокувалися на території Очаківського еялету Османської імперії у місцевості під назвою Олешки¹, або ж Кардешім ормани (з *тур.* — Братський ліс). Якими ж були причини такого начебто раптової й малозрозумілої зміни політичного вектора очільників запорозького козацтва?

Якщо проаналізувати лист кошового отамана Костя Гордієнка до гетьмана Івана Мазепи від 24 листопада 1708 р., то мотивації антиросійських настроїв частини січових козаків були такими: 1) «ворожість і злість московська, яка здавна хитро на Отчизну матку нашу, щоб її в область і заволодіння собі взяти задумує»; 2) «в городах українських своїх людей [московський цар] осадити бажає»; 3) «нашим людям незносні й нестерпні здирства і знищення, починавши і зрабовавши, в Московщину загнати на вічне тяжке невільниче мордерство»; 4) підтвердження шведським і польським

¹ Сьогодні знаходиться на території міста з надзвичайно дивною назвою Цюрупинськ (суч. Херсонська обл.).

королями «стародавніх прав і вольностей» Війська Запорозького та захист його від «московського тиранського ярма»; 5) згода Карла XII, С. Лещинського та І. Мазепи на зруйнування запорожцями московських фортець у Кам'яному Затоні та Самарі тощо.

На початку січня 1709 р. на Січі проїздом до Криму перебували посланці І. Скоропадського до кримського хана — майбутній полтавський полковник І. Черняк разом з козаками С. Василенком та Г. Савенком. Вони взяли участь у традиційній козацькій раді, що відбулася «в надвечір'я» Різдва Христового. На цій раді кошовим отаманом К. Гордієнком було зачитано листа Скоропадського до запорожців, після чого посланців було відправлено з місця проведення ради на «постоялий двір». Після цього, як засвідчували очевидці, «кошовий отаман, також суддя тамошній, кинули свої шапки на землю й поклали на них тростини свої військові, і почав кошовий говорити всьому народові, що він чин свій здає,.. для того, що хоче Мазепі служити, а не Царській Величності, і піднімаючи тростину з землі, віддали йому її насильно. І він, кошовий отаман, беручи тростину, почав кланятися на всі сторони і говорив до всього війська, нині кому ми будемо служити, адже перед тим були листи від Мазепи, а тепер від нового гетьмана Скуропацького (Скоропадського. — *Т.Ч.*). І проти тих його слів всі запорожці закричали, що вони повинні служити Царській Величності, як одновірному государю, тому що їхні батьки і родичі при Його Величності знаходяться. І кошовий проти того, кланявся, всім говорив: дуже це добре, що вірі святій православної прихилиються...». Після повернення посланців Скоропадського з Криму, кошовий отаман К. Гордієнко разом з ними відправив на Лівобережжя своїх двох полковників з листом від Запорозької Січі до Петра І, в якому говорилося, «щоб Царська Величність наказав, по колишньому їхньому проханню знести город Кам'яний Затон і самарські городки, і вони всі готові за це йти на службу Його Царської Величності...».

У січні 1709 р. на Запорожжі перебував посланець кримсько-го хана, який запевнив К. Гордієнка що татари підтримають шведського короля та запорожців, якщо вони перейдуть на його сторону. Тоді ж Гордієнко заявляв ханським послам про те, що запорожцям краще «триматися при хані ніж до царської величності йти».

Одночасно Гордієнко надіслав листа до Петра I (той отримав його 7 лютого), де востаннє висунув вимоги до царя зруйнувати фортецю в Кам'яному Затоні, а також інші містечка, побудовані перед тим за вказівкою або ж згодою Москви на південноукраїнських землях. Саме через відмову виконати побажання запорожців Петро I, поперше, втратив можливість залучити їх на свій бік, а по-друге, засвідчив, що інтереси Запорозької Січі не враховувалися у зовнішній політиці Росії. Як тільки на Запорожжі дізналися про готовність хана виступити разом з ними проти царя, там була скликана козацька рада, яка одноставно (за винятком одного козака) ухвалила рішення йти на допомогу Мазепі та Карлу XII. Однак в силу різних причин, серед яких головною була позиція турецького султана, Кримське ханство так і не надало допомоги українцям. Хоча Девлет-Гірей II надіслав К. Гордієнку лист, в якому радив тому триматися шведської сторони та обіцяв у разі потреби надіслати допомогу.

1 березня 1709 р. К. Гордієнко вивів із Запорозької Січі в район Переволочної близько тисячі козаків разом з артилерією. Саме поблизу цього селища, після переговорів запорожців з представниками гетьмана Мазепи, 12 березня на військовій раді кошовий отаман, старшина та козаки остаточно визначилися щодо підтримки прошведських сил. Однією з вагомих підстав для ухвалення такого рішення стала позиція Кримського ханства, адже його правитель заявив про допомогу у разі виступу Запорозької Січі проти Москви. Після цього до війська К. Гордієнка приєдналися ще 7–8 тисяч запорожців, що прийшли до Переволочної з Низу. Як засвідчував Д. Голіцин за інформацією промосковського чигиринського полковника Галагана «запорожцы стоят по крайним городам от Днепра в Келеберде и в Переволочной, и на сей стороне прельщают народ, по которым прелестям с городов сей стороны козаки многие к ним запорожцам переходят».

На шляху до місця знаходження військ шведського короля та українського гетьмана запорожці розгромили окремі російські підрозділи поблизу Царичанки¹ та інших містечок і сіл Полтавського

¹ Тут запорожці захопили у полон 150 російських солдат, частину з яких К. Гордієнко надіслав хану Девлет-Гірею з черговим листом про допомогу.

полку й у середині березня 1709 р. приєдналися до табору Мазепи, що знаходився у районі Диканьки. 15 березня з табору поблизу Диканьки К. Гордієнко відправив листа до Станіслава Лещинського, в якому висловив прохання до шведського короля Речі Посполитої на «сповну допомогу і рятування милої ойчизни України нашої» та присилку військових підрозділів для боротьби проти росіян. Цей лист був перехоплений солдатами російського резидента О. Дашкова, що перебував при великому коронному гетьмані Сенявському. Тоді ж кошовий отаман відіслав на Правобережну Україну своїх посланців, щоб ті закликали місцевих козаків приєднуватися до запорожців. У цей час Гордієнко погрожував карою чигиринському полковнику Галагану (який перейшов під владу І. Скоропадського), якщо той буде заважати правобережцям підтримувати його та гетьмана Мазепу.

27 березня 1709 р. отамана К. Гордієнка та запорозьку старшину з почестями у своєму похідному шатрі неподалік містечка Великі Будища прийняв монарх Шведського королівства. Під час цієї зустрічі українці склали присягу на вірність своєму новому сюзеренові¹. Пізніше полонені росіянами запорожці на допиті свідчили, що від короля вони отримали «жалування чотири вози талерів битих і роздано кожному чоловіку по двадцяти». Окрім того, кошовий отаман К. Гордієнко отримав від Карла XII та І. Мазепи клейноди як ознаку скріплення присяги. Тоді ж було вирішено підписати угоду про військово-політичний співпрацю між Шведським королівством та Запорозькою Січчю. Учасник цієї важливої зустрічі з шведського боку барон Давид фон Зільтман записав у своєму щоденнику, що однією з головних умов шведсько-запорозького союзу 1709 р. стала вимога січовиків щодо неможливості короля у майбутньому укласти договір з царем Петром I «доки запорожці не здобудуть своєї

¹ Очевидець тих подій, словак Д. Крман залишив такий опис цієї події: «Запорозький воевода (кошовий отаман К. Гордієнко. — Т.Ч.) був зі своїми козаками приведений до короля, привітав його і виконав присягу вірності. Король відповідав через посередництво свого комісара Солдана, який володів козацькою мовою. Кожний із запорожців по порядку перед Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десь за годину повертались вони від короля до воеводи Мазепи, турботливість якого підтримувала офіцерів аж до третього дня...».

давнішньої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої».

4 квітня 1709 р. розвідник Б. Шереметева козак Кобеляцької сотні Полтавського полку Герасим Лук'яненко доповідав російському фельдмаршалу в Лубнах, що запорожців на чолі з К. Гордієнком близько 4 тисяч, з них лише половина озброєна вогнепальною зброєю. Згідно з іншими відомостями запорожців, які перейшли на бік Мазепи нараховувалося «38 куренів, по 300, і по 200, і по 150 в курені». Відомо, що у результаті бою поблизу Нових Санжар 8 квітня запорожці вбили близько 100 росіян, однак і самі втратили 60 чоловік вбитими і 12 полоненими. Один із полонених козаків невдовзі на допиті у штабі Б. Шереметева засвідчив, що «запорожців з кошовим до шведів пристало 6 000 чоловік».

11 квітня 1709 р. 3 тисячі запорожців разом з 4-тисячним підрозділом шведської армії переправилися через Ворсклу поблизу села Соколки й вступили у бій з військами під командуванням російського генерала Рена. У той же час близько тисячі запорожців разом з 3 тисячами жителів Переволочної оборонялися проти переважаючих сил російських військ. У результаті кількох штурмів цього українського містечка «драгуны и солдаты полковника Шарфа в Переволочну [вошли], и тамо будущих запорожцев, воров и изменников, и переволоченских жителей порубили и покололи многих, а другие от страха и сами в реку Ворскла бросились и тонули, а иные, которые были на лошадях ушли, — и оную крепость всю разорили и пожгли...». Окрім того, 13 квітня близько півтисячі запорозьких козаків не змогли утриматися у Нових Санжарах, у результаті чого росіяни «многих запорожцев и мужиков, которые показали себя в противности, порубила и поколола, а несколько живьем взяла». 16 квітнем датується лист К. Гордієнка до Карла XII з повідомленням про виконання королівських наказів, які кошовий отаман отримав через генерального писаря П. Орлика та готовність виступити з основними силами запорожців під Полтаву. Але найголовнішою поразкою для запорожців виявилася здача у травні 1709 р. після неодноразових штурмів укріплень січової фортеці. Це стало великим успіхом московських військ у ході Північної війни та значно

вплинуло на розстановку сил напередодні вирішальної битви між Петром I та Карлом XII.

Напередодні Полтавської битви унтер-офіцер Роберт Петре записав у своєму щоденнику про те, що вночі 17 червня 1709 р. підрозділи шведської армії атакували російські полки, які переправлялися через Ворсклу. При цьому «запорожці підійшли до лісу й почали стріляти з своїх чудових мушкетів... Козаками командував син сестри гетьмана Мазепи — Войнаровський». Запорожці також використовувалися під час розвідувальних операцій, а також земляних робіт, зокрема копали підкопи під мури Полтавської фортеці. Відомо також те, що під час довготривалої облоги Полтави більшість запорозьких козаків було розділено серед шведських полків — по 250 вояків у кожному.

Потрібно відзначити, що шведський король досить добре відгукувався про запорозьких козаків. Згідно із записами шведського воєначальника А. Гілленкрока Карл XII говорив йому про те, що саме січовиків необхідно використати для вирішального штурму Полтавської фортеці. А коли Гілленкрок висловив свої сумніви щодо цього, то король відповідав: «Запевнюю, що запорожці зроблять все за моїм бажанням, і ні один з них не втече. Ми накажемо добре платити їм».

Напередодні вирішальної битви між військами Карла XII та Петра I, в ніч з 26 на 27 червня 1709 р. запорозька піхота була виставлена на флангах шведської армії, про що засвідчив у своєму щоденнику Д. Крман. Очевидець Полтавської битви також зазначив, що під час натиску російських підрозділів «між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча, бо ж інакше ми натрапили б на ворожі ескадрони, що вирушали з міста на допомогу своїм». Хоча саме запорожці разом з гетьманськими козаками забезпечили відхід-втечу шведських військ до Переволочної¹.

¹ У листі до П. Орлика від 20. XII. 1719 р. кошовий отаман І. Мочульський згадував, що «ми Його Королівську Милість [Карла XII], раненого після нещасливої баталії Полтавської, через Дніпро переправили, та у цілості через Дикі Поля аж до Бендер перепроварили, та на послугах Його Королівській Милості у багатьох містах нещадно кров свою проливали».

Після добровільної здачі у полон 16-тисячної шведської армії на чолі з генералом Левенгауптом основні сили запорожців зуміли відійти за Дніпро, близько 1 тисячі козаків загинули під час жорстокого бою з військами Меншикова, близько 500 чоловік було захоплено до полону, а декілька сотень здалися на милість переможця¹. Згідно з свідченнями шведських офіцерів «внизу біля Дніпра росіяни влаштували полювання на збунтованих козаків. Вони заганяли їх до купи мов худобу, не тільки чоловіків, а й жінок та дітей, що їхали з обозом... Росіяни вбивали їх на місці. Дехто пробував боронитися до останку, відчайдушно, але надаремне, інші топилися в Дніпрі». Невдовзі ще близько 300 козаків загинуло, а декілька десятків запорожців було захоплено в полон росіянами у результаті жорстокого бою поблизу переправи відступаючих шведсько-українських військ через Буг.

На Запорожжі залишилося невелика кількість козаків (1–1,5 тисяч), які продовжували вагатися стосовно того, кого ж їм підтримувати у ході Північної війни. Вони обрали собі за кошового отамана Петра Сорочинського, який також виявився прихильником гетьмана І. Мазепи. Через деякий час ця частина запорожців відмовилися від орієнтації на Москву й відіслала своїх представників до Криму з пропозицією визнання протекції кримського хана. Адже в умовах Північної війни позиція Запорозької Січі набувала не лише стратегічного, але й міжнародного значення. У відповідь Петро I відправив на Запорожжя три російські полки на чолі з полковником П. Яковлевим.

По дорозі до Січі росіяни знищили такі містечка та селища Полтавського полку як Келеберда, Переволочна, Новий і Старий Кодаки, населення яких підтримувало І. Мазепу та К. Гордієнка. Після цього, на початку травня 1709 р. була оточена, а потім роз-

¹ Очевидно, що саме ці події розкривалися у матеріалі шведської щотижневої газети «Стокгольмські поштові відомості» за 3 серпня 1709 р.: «Росіяни знищили декілька міст козаків, які перекинулися до шведів, до них перейшло ще більше 20 000 черкасів (українців. — Т.Ч.), окрім запорожців; з останніх три хоругви потім вернулися до Шереметева, який наказав відрізати їм носи, додаючи при цьому, що робить це по доброті і з милості та має намір повісити всіх інших, хто попадеться йому до рук».

громлена після кількадечної облоги й сама Запорозька Січ. При цьому частина запорожців здалася у полон до росіян добровільно, але, незважаючи на це, і цих козаків також було страчено за наказом П. Яковлева. Відомо, що московський цар надавав знищенню запорожців особливого значення, вважаючи її «надеждой неприятеля», а тому розгром Січі вважався великою перемогою, адже на думку Москви, після цього Османська імперія відмовиться від свого бажання допомагати Карлу XII.

Очевидець розгрому Січі росіянами запорожець Стефаненко свідчив: «учинилось у нас в Січі те, що на... московській присязі, товариству нашому голови обдирали, шиї на плахах рубали, вішали та інші тиранські смерті задавали, і робили те, чого і в поганстві за древніх мучителів не водилось — мертвих із гробів багатьох, не тільки з товариства, але й з ченців відкопували, голови їм відсікали, шкіри лупили і вішали». На повідомлення Меншикова про знищення Запорозької Січі московський цар Петро I відписував: «...отримали ми від вас листа, в якому оголошуєте про розорення проклятого місця, яке корінь злу і надія неприятелю була, що ми з превеликою радістю почувши, Господу, меснику злим, дякували зі стрільбою. І вам за нього дуже дякуємо, бо ця справа з перших є, якої побоюватися було потрібно».

Червнем 1710 р. датувався досить промовистий лист кошового отамана Йосипа Кириленка до І. Скоропадського, в якому новообраний отаман Запорозької Січі писав, що **«московские монархы от початку козацкого народа и владения каганов козацких аж до Хмельницкого николаы нам не бывали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилия для заховання прав і вольностей наших поддалися под оборону царскую, так явное тих же прав и вольностей наших видяче зламане, и ухилитися от оной, для чого не належало б Москві нам, не природнім своїм и не завоеванним подданым... братию нашу губити (виділ. — Т.Ч.)»**.

У жовтні 1711 р. комендант Очакова Мустафа-паша виділив на потреби 2-х тисяч запорожців 4 900 «кілет» борошна, а на початку наступного 1712 р. ще додатково 15 тисяч «кілет» борошна. Невдовзі на Олешківській Січі перебувало вже близько 6 000 козаків. У цей час частина запорожців продовжувала служити шведському

королеві, хоча більшість січовиків визнала протекцію кримського хана і турецького султана.

Запорозькі козаки, які підтримували І. Мазепу та П. Орлика, взяли активну участь у війні Османської імперії з Російською державою у 1710–1711 рр. Українські дипломати вислані Орликом до Туреччини на початку 1711 р. за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаера добилися у турецького султана Агмеда III оголошення війни Московській державі. Османська армія переправляється через Дунай і підходить до Пруту в районі молдавського містечка Фальчі. Водночас московська армія з метою завоювання придунайських князівств рухалася від прикордонних Сорок до тогочасної столиці Молдавії міста Ясси. В зв'язку з цим, багато істориків зазначало, що т. зв. Прутський похід Петра I мав за мету утворення такого собі «Орієнтального царства», тобто великої православної імперії на теренах колишньої Візантії. Однак не так сталося, як гадалося.

Влітку 1711 р. війська гетьмана Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на річці Прут поблизу молдавського містечка Станішті. 8 липня відбувся бій, який закінчився великою поразкою росіян. Об'єднані підрозділи турків, татар, шведів та українців вдалим маневром швидко оточили московських стрільців, які навіть не встигли як слід утворити оборонний табір. Після цього союзницькі війська без перешкод звели навколо війська Петра I земляні вали, на яких було встановлено гармати. Бомбардування деморалізованої російської армії тривало в ніч з 9 на 10, а також протягом усього дня 10 липня. У результаті цього було вбито близько 3 тисяч московських воїнів. Якби турецьке командування не наказало припинити вогонь, російська армія була б вщент знищена. У штабі Петра I, готуючись до полону, почали палити секретні документи. Пізніше цар згадував, що під Прутом «майже так не трапилося, як з шведами під Полтавою».

Треба наголосити на тому, що близько 7 тисяч українських козаків під керівництвом П. Орлика та К. Гордієнка відіграли досить суттєву роль у перемозі Османської імперії, Шведського королівства та Кримського ханства над московитами, й таким чином відплатили своїм ворогам за поразку під Полтавою. Щоб уникнути

ганебного полону Петро I за порадою своєї дружини Катерини наказав зібрати гроші та відправив свого урядовця П. Шафірова для таємних переговорів з великим візирем Балтаджи Мегмедпашею. Той мав підкупити великого візира й підписати з турками мирну угоду на будь-яких умовах, лише б випустили залишки російської армії на чолі з царем з полону-оточення. Як засвідчують окремі джерела, за 850 кілограмів золота тогочасний османський прем'єр-міністр погодився зняти облогу. Про те, яке значення відіграв такий «міждержавний хабар», засвідчував факт заснування Петром I у 1712 р. ордену Святої великомучениці Катерини (інша назва — «Визволення») — на згадку про те, як царівна вчасно підказала зручний вихід із здавалося б безнадійної ситуації.

Отже, у липні 1711 р. поблизу Прута між Османською імперією та Московською державою був підписаний т. зв. Прутський мирний договір, за яким росіяни віддавали туркам Азов, а також мали знести ряд новозбудованих фортець у Приазов'ї та Нижньому Подніпров'ї. Питання про політичний статус України стало одним з головних під час переговорів — цар змушений був «відняти від неї руку» на користь гетьмана П. Орлика та кошового отамана К. Гордієнка.

5. Боротьба українського народу за оволодіння Кримом та узбережжям Чорного моря

У добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу українці намагаються відвоювати узбережжя Чорного моря та навіть оволодіти Кримським півостровом. При цьому наші пращури здійснювали упереджувальні наступальні походи на причорноморські володіння Османської імперії. У 1610-х рр. козаки нападають на турецькі володіння поблизу болгарського міста Варна, у 1614 р. — здійснюють морський похід через Чорне море до турецької Анатолії¹ і штурмують фортецю Синоп, у 1616 р. — нападають на Кафу (Феодосію), Трапезунд, Самсун, а також околиці Варни та Констанци, у 1621 р. — знову здійснюють похід до Синопу, в 1624 р. — атакують османські поселення на Босфорі та околиці Стамбула, в 1625 р. — нападають на Трапезунд та фортецю Кара-Харман неподалік Констанци на чорноморському узбережжі.

Згідно з повідомленнями тогочасних мусульманських джерел, в морському поході 1625 р. до берегів турецького еялету Румелія² взяли участь близько 350 (!) козацьких човнів-«чайок». «Численні можна згадати вояцтва того... мужні подвиги, які Турецьку Імперію невпинно знесилюють і далеко воно в цьому всі армії Європейські випереджає, як самі Турки підтверджують, які нічого так не лякаються як самого імені Козаків...», — так оцінював тогочасне воєнне мистецтво українського козацтва польський священик Павло Пясецький. Наприкінці XVI — першій половині XVII ст. козацькі морські походи значно змінили політику, економіку та щоденне життя в басейнах Чорного та Азовського морів, адже з цього часу Чорне

¹ Анатолія (тур. «Anadolu», з грецьк. «Anatoli» — Схід) — у XV–XVIII ст. так називали західну частину Малої Азії на території якої розташовувався еялет з такою ж назвою з столицею в Анкарі.

² Румелія (араб. — тур. «Rum-eli», «край Римлян, Візантійців») — турецька назва європейських завоювань Османської імперії по Дунай, окрім Боснії та Герцеговини. Столицею Румелії з 1385 р. була Софія.

море перестає бути таким собі «внутрішнім озером» Османської імперії.

З утворенням Української козацької держави гетьманський уряд Богдана Хмельницького починає формувати власну чорноморську політику. Протягом 1648–1649 рр. між Україною і Туреччиною було укладено кілька договорів військово-політичного і торгівельного характеру. Зокрема, у першому пункті «Договору між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі» відзначалося, що «Цісар його милість Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. — Т.Ч.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупинялись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів».

Особливості чорноморської політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Османської імперії забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана можливості за спиною Української козацької держави вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодій козацькій державі залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі. Очевидно, що втілити такі свої плани у життя гетьману Б. Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати підтримки у Москви. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідного військового захисту козацькій Україні ні в 1651, ні в 1653, а ні в 1655 рр., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглість українського гетьмана турецькому султану.

З часом політика гетьманських урядів України щодо Османської імперії та залежного від нього Кримського ханства змінюється у напрямку поновлення воєнних дій з Стамбулом і Бахчисараєм. Влітку 1687 р. 60-тисячне українське військо на чолі з гетьманом І. Самойловичем разом з московськими підрозділами здійснило виснажливий похід до Перекопу на Кримському півострові. І хоча з першого разу Кримське ханство завоювати не вдалося, однак українські війська на певний час стримали військові апетити Бахчисараю щодо проникнення до Центрально-Східної Європи й тим самим значно ослабили Високу Порту. І саме у серпні 1687 р. турки, не дочекавшись допомоги від татар і ногайців, отримали дошкульну поразку від австрійців під Мохачем. «А та праця наша (походи на Крим. — Т.Ч.) не за однією їх царської пресвітлої величності Російської монархії..., але й для захисту країн Корони Польської буде...» — відзначав з цього приводу гетьман І. Самойлович.

Протягом вересня-жовтня 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом з козаками Переяславського полку атакував турецьку місто-фортецю Очаків. Українці спалили посад міста й взяли у полон значну кількість татар. Тоді ж за розпорядженням гетьмана Івана Мазепи (який був обраний на Коломацькій козацькій раді 25 липня 1687 р. замість Самойловича) у гирлі Самари спорудили Новобогородицьку, а невдовзі й Новосергіївську фортеці, які б не лише обороняли Україну та Московію з півдня, але й слугували військовою базою для підготовки нових походів на Крим. Зведення цих укріплених пунктів було передбачено українсько-московським договором 1687 р., який було укладено поблизу Коломаку на Харківщині і в якому було наступне положення: «вказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра напроти Кодака (суч. м. Дніпропетровськ. — Т.Ч.) шанець у такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі, і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими жителями».

У березні-червні 1689 р. Батурин і Москва здійснили другий великий похід з метою завоювання Кримського ханства. На той час об'єднана армія нараховувала близько 160 тисяч чоловік — 110 тис.

московського війська, 40 тисяч козаків Лівобережної України на чолі з І. Мазепою та більше 10 тисячі запорожців. Ця грандіозна військова операція, незважаючи на локальні перемоги над окремими татарськими загонами, також закінчилися невдачею. Їхня причина полягала, насамперед, у невідповідності московських військ до війни з кримською кіннотою та довготривалого перебування в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було складно поповнювати запас провіанту і фуражу.

Проведення цієї кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеціанського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному та Чорному морях. Адже турки змушені були тримати значні сили свого флоту для оборони причорноморського узбережжя. У зв'язку з Кримським походом 1689 р. московсько-українського війська султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму.

З початком останнього десятиліття буремного XVII ст. було розпочато проведення спільних військових операцій козацьких полків з Лівобережної та Правобережної України, а також Запорозької Січі та Слобожанщини проти татар і ногайців. Кримські татари не лише здійснювали постійні напади на українські землі, але й дієво допомагали туркам воювати з Австрійською імперією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків з Переяславського полку Лівобережної Гетьманщини у битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви. Наприкінці червня того ж року гетьман Іван Мазепа наказав компанійському полковнику І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на турецьку фортецю Кази-Кермен у пониззі Дніпра. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбувалася з 22 липня до 16 серпня, взяли участь близько 4 тисяч компанійців та сердюків, козаки Переяславського і Лубенського полків, а зі сторони Правобережжя — тисячний підрозділ С. Палія. Крім того, у липні 1690 р. об'єднані українські війська під керівництвом генерального

осавула І. Ломиковського атакували Очаків. У той же час козаки вінницького полковника Самуся (Самійла Івановича) воювали з татарами поблизу Білгорода і Килії на Чорному морі.

Основним методом боротьби з турками і татарами у цей час стали несподівані рейди, в ході яких по опорних пунктах та місцях зосередження противника наносилися блискавичні удари. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями антитурецької коаліції й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепи. Трьохтисячний загін українського козацтва з «обох берегів» Дніпра у березні 1691 р. здійснив похід до Буджаку на узбережжя Чорного моря й розгромив частину місцевої орди. Навесні 1692 р. відбулася чергова виправа правобережного та лівобережного козацтва до Очакова. «...Весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь», — відзначав у цей час гетьман І. Мазепа.

У квітні 1693 р. білоцерківський полковник С. Палій писав з Фастова до Яна III Собеського: «...Коли той неприятель меча святого посягнув на все християнство... До того ж спільна і нерозірвана Ліга Монарша квітне вашої королівської милості пана мого милостивого; щоб Цар Пресвітла Величність просив на услуги і підданих до спільної праці проти того неприятеля. Тоді я, слуга і підданий, не бажаючи попасти в гнів монаршої вашої королівської милості пана мого милостивого, дідизної, не відмовляюсь від тієї праці до порятунку Християн». Восени того ж року С. Палій разом з підрозділами Лівобережної України (до 7 тисяч козаків) здійснили напад на околиці Тягині у Молдавії й витримали кількадевенний бій з військами Білгородської орди.

Влітку 1694 р. козаки Київського полку Костянтина Мокієвського, компанійці з полків Григорія Пашковського і Михайла Кузьмовича та правобережне козацтво під керівництвом С. Палія вже вкотре штурмували Очаків й захопили сотню полонених. Через деякий час 20-тисячне українське військо наказного гетьмана і чернігівського полковника Якова Лизогуба (до нього входили й правобережні підрозділи) воювало у буджацьких степах, де «села спусто-

шили, і багато ясиру набрали, і іншої здобичі, і в цілості повернули...».

Восени 1694 р. козаки лубенського полковника Леонтія Свічки, компаніїці Іллі Новицького разом з правобережцями та запорожцями знову здійснили успішний похід до Північного Причорномор'я. Повертаючись з Буджаку до Фастова, С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення 7 татарських поселень, захоплення 23 гармат і наметів самого хана, подарованих тому султаном. Фастівський полковник відправив до польського короля й коронного гетьмана 20 полонених «язиків». Того ж року загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Шарпилом атакував Перекоп і захопив на Сиваші татарську вежу, прапори, 8 гармат та захопив 200 полонених. Цей напад було здійснено з метою відволікання татар від допомоги туркам в Угорщині.

Протягом 1695–1696 рр. Московська держава та Лівобережна Гетьманщина здійснили два великих походи на зайнятий турками Азов та один у пониззя Дніпра. Метою цих операцій було відвоювання в Османській імперії та Кримського ханства виходів до Чорного та Азовського морів. Вже під час проведення першого Азовського походу, який хоча й не завершився взяттям Азова, українськими військами було завойовано чотири турецькі фортеці у пониззі Дніпра — Кази-Кермен (Газі-Кермен), Мустрит-Кермен (Нусрет-Кермен, Таванськ, Тавань), Мубарек-Кермен (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермен (Шах-Кермен). Влітку 1695 р. з наказу І. Мазепи було здійснено один з найбільших морських походів українського козацтва того часу. На чолі з кошовим отаманом Я. Морозом 1 тисяча 740 запорожців та лівобережних козаків на 40 човнах атакували турецькі судна в Чорному морі. Під час морських боїв українцями було знищено 3 ворожих кораблі та захоплено декілька десятків полонених.

У жовтні 1696 р. гетьман І. Мазепа вислав козацькі полки на ті шляхи, якими «бусурманські війська ходили на німецьку війну» до Австрії та Угорщини. У листопаді того ж року частини Полтавського полку на чолі з Ф. Шепелем і Миргородського полку під керівництвом І. Мировича разом з охотницькими підрозділами Лівобережних козаків здійснили похід до Австрії та Угорщини.

бережної Гетьманщини на чолі з С. Палієм (цьому полковникові з Правобережжя, з огляду на його військовий хист, довірялося командувати об'єднаними військами) атакували татарські поселення поблизу придністровського м.Дубоссари. Тоді ж для боротьби з турками на морі та нападу на ворожі фортеці в Україні було вготовлено 70 великих та майже тисячу малих морських човнів. Протягом 1697 р. значні сили українського козацтва здійснили т.зв. другий Дніпровський похід, під час якого відбулися важливі бої з турками за утримання стратегічних фортець у пониззі Дніпра. Останньою спробою завоювати причорноморський Очаків став похід військ гетьмана І. Мазепи у травні-серпні 1698 р.

8 лютого 1700 р. Петро I вручив гетьману І. Мазепі щойно заснований найвищий імперський орден св. Андрія за доблесну участь багатотисячних козацьких полків у російсько-турецькій війні 1686–1699 рр. Від імені європейських країн, що входили до Священної Ліги, польський король Август II Сас у 1703 р. нагородив І. Мазепу за боротьбу проти турків і татар орденом Білого Орла, а австрійський імператор Йосип I Габсбург надав лівобережному гетьману, в т.ч. і за військові заслуги, титул «найсвітлішого князя Священної Римської (Австрійської. — Т.Ч.) імперії». Такі дії європейських монархів переконливо засвідчували значний внесок українців у війну християнських країн з Османською імперією. «Протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Україна», — писав з цього приводу сам І. Мазепа.

Після закріплення на берегах Балтійського моря, Російська імперія з новими силами починає воювати з Османською імперією за право бути одним з господарів Чорного моря. Війна з Туреччиною 1735–1739 рр. відзначалася тим, що до складу російської армії безпосередньо включалися козацькі полки з Лівобережної України (Гетьманщини), Слобожанщини та Запорозької Січі. Згідно з військовим реєстром 1739 р. українців нараховувалося 32 тисячі чоловік. Хоча ця війна закінчилася невдачею для Санкт-Петербургу, однак було здобуто цінний досвід, адже під час бойових операцій війська діяли на території Криму.

Саме запорозькі козаки у травні 1736 р. першими перейшли Сиваш і на чолі з кошовим отаманом І. Малашевичем здійснили розвідку боєм у тилу ворога. Через деякий час запорожці розгромили орду нуредин-султана (одного з заступників кримського хана) й захопили його прапор, бунчук і булаву. Під час цього бою загинуло близько 200 січовиків, а всього протягом усієї війни поклали голови майже 1 500 українських козаків. Зокрема, під час здобуття Гезлева (суч. Євпаторія) у червні 1736 року було смертельно поранено миргородського полковника Павла Апостола. А у боях за Крим загинув відомий український літописець, гадяцький полковник Григорій Граб'янка.

16 червня 1736 р. корпус генерал-майора Репніна, у складі якого перебувало близько тисячі запорожців, навіть завоював татарську столицю Бахчисарай. У наступні роки Запорозька Січ виконувала роль прикордонного форпосту Російської імперії у протистоянні з Стамбулом за Крим. Окрім того, запорожці проводили постійну розвідку боєготовності турецьких і татарських збройних сил та доповідали про це київській і петербургській владі. Велику участь українці також взяли і у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., яка завершилася укладенням Кючук-Кайнарджийського миру.

14 жовтня 1768 р. Туреччина оголосила війну Росії, а вже 31 жовтня президент Малоросійської колегії (її організували замість скасованого у 1764 р. уряду України-Гетьманщини) П. Рум'янцев наказав кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському «...все войско свое устроить, ...в военный порядок тот час, чтобы готовы вы были к внезапному ополчению». У ході цієї війни український елемент складав 25% від складу 2-ї російської армії, яка діяла у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї і Криму та 10 % від складу діючої на турецькому фронті 1-ї армії. Головним завданням запорожців була форпостна служба, що передбачала проведення розвідувально-диверсійних операцій. Під час бойових дій на Дунаї запорозька флотилія захопила десятки турецьких суден різного типу, велику кількість гармат, зброї, боеприпасів, знищили і захопили в полон тисячі турецьких вояків. У боях за Крим відзначилася козацька піхота, яка безпосередньо керувалася кошовим отаманом. 5 січня 1771 р. отаман П.Калнишевський за успішні дії проти турків

був нагороджений золотою медаллю з діамантами на андріївській стрічці. Окрім нього, було нагороджено ще 16 українських старшин.

У цій війні українські ресурси використовувалися ще з більшим розмахом, ніж у попередній. Генерал-фельдмаршал П. Рум'янцев з початком військових дій у Криму відразу ж взяв з Малоросійського скарбу (аналог сучасного міністерства фінансів) 100 тисяч карбованців асигнаціями на «татарські витрати». Нагадаємо, що один паперовий карбованець тоді прирівнювався до срібного. Гроші величезні! На початковому етапі війни канцелярія Малоросійського скарбу переслала до Головної провіантської канцелярії 95 тисяч 337 карбованців 52 копійки на потреби «шести драгунських полків, також Генералітету і польової аптеки, і глухівського гарнізонного полку». Після цього військова машина імперії ще неодноразово використовувала українські фінанси. 12 червня 1770 р. Малоросійська колегія видає указ про надання 4 тисяч карбованців для потреб формування одного з підрозділів російського флоту. А через два роки, 22 березня, імператриця Катерина II звеліла українській владі у черговий раз видати командувачу 2-ї армії князю Долгорукому 100 тисяч карбованців.

Згідно з указом Сенату українці були зобов'язані надавати необхідні кошти для транспортування до театру бойових дій артилерії. З Малоросійського скарбу також постійно видавалися гроші російським офіцерам, які з командами рекрутів рухалися до місця збору основних сил. Треба відзначити й те, що Україна фінансувала придбання для армії Російської імперії великих партій волів, коней та возів. Протягом 1768–1772 рр. зусиллями воєнної експедиції Малоросійської колегії зібрано «для армій (1-ої та 2-ої) по 5 тисяч пар волів з належним числом погонщиків і 2 500 фур» Окрім того, на потреби 2-ої армії додатково було придбано 1 472 воли і 422 фури загальною вартістю 30 тисяч карбованців. Для імперської артилерії українським коштом було закуплено у населення 1 269 пар волів з возами вартістю 22 743 карбованців 68 копійок. В останній рік війни для придбання російськими офіцерами коней виділено 19 888 карбованців 50 копійок. Гроші з українського бюджету також використовувалися для винагороди за успішні бойові операції.

З цією метою 23 900 карбованців було видано самому П. Рум'янцеву.

Окрім грошей, з населення України збирався провіант, робоча худоба, шанцевий інвентар. Неодноразово мирних селян залучали до фортифікаційних робіт, перевезення у діючу армію провіанту і фуражу, організації переправ російських військ через водні перешкоди тощо. Десятки тисяч українських посполитих сушили сухарі та заготовлювали для діючої армії сіно. Постійні побори російського командування змусили козацьку старшину на своєму з'їзді ще наприкінці 1768 р. висунути вимогу до імперської влади «О заплате долгов малороссийскому народу».

Про швидке завершення війни мріяли не лише в Санкт-Петербурзі та Стамбулі, але і в Україні. Якщо для Російської імперії це було спричинене розгортанням селянської війни на чолі з О. Пугачовим, а для Туреччини зміною султанів — у січні 1774 р. після смерті Мустафи III до влади прийшов Абдул-Гамід I, який був противником продовження військових дій, то українцям було важко витерпіти непосильний военний тягар.

«Пункты вечного примирения и покоя между империями Всероссийскою и Портою Оттоманскою» — саме так називався мирний договір між Росією і Туреччиною, що був укладений 10 (21) липня 1774 р. в невеличкому селі Кючук-Кайнарджа неподалік від міста Силістрії. З російського боку його підписав генерал-фельдмаршал П. Рум'янцев (до речі, у тексті договору присутні його титули як «Колегии Малороссийской президента» і «малороссийского генерал-губернатора»), а з турецького — верховний візир Мусун-заде Мегмет-паша. Договір складався з вступу, 28 статей і секретного доповнення. Вже в преамбулі вказувалося на те, що договір має припинити довголітню війну між двома державами. Чому ми на цьому наголошуємо? А тому, щоб у читачів не склалося враження про добровільність переходу під владу Російської імперії тих чи інших земель. Всі територіальні поступки Туреччини на користь російських монархів були зроблені нею у результаті військових програвів.

Якими ж були ці поступки? Насамперед це «крепости: Еникале и Керчь... с их пристаньми и со всем в них находящимся, тож и с

уездами, начиная от Черного моря и следуя древней керченской границе до урочища Бугак и от Бугака по прямой линии кверху даже до Азовского моря, остаются в полное, вечное и неприкословное владение Российской империи». Окрім того, до володінь Російської імперії відходили замок Кінбурн та місто Азов з навколишніми землями. Ось такі територіальні надбання набула Росія за допомогою українських козаків після виснажливих шести років війни.

Що стосується Криму, то він оголошувався «вольною и независимую областю», якою мала володіти татарська нація». «Российская империя оставит сей татарской нации... все города, крепости, селения, земли и пристани в Крыму и на Кубани, оружием ее приобретенные», — відзначалося в третій статті договору. Великою перемогою російської дипломатії було й те, що Туреччина відмовлялася утримувати в Криму свої фортеці та військові гарнізони. Таким чином, згідно з положеннями Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. Кримське ханство оголошувалося незалежною державою.

Звичайно, що головним наслідком російсько-турецького договору 1774 р. стала відмова Османської імперії від протекторату над Кримським ханством, який вона здійснювала з 1475 р. Проголошення Криму «вольною и независимой областю» було лише сприятною дипломатичною задумкою Росії. Це робилося лише заради того, щоб: по-перше, дати можливість Туреччині гідно вийти з війни й одночасно відмовитися від Криму, а, по-друге, цілковито оволодіти ханством, яке залишалося без турецької підтримки у майбутньому.

Одним з опосередкованих наслідків укладення між Російською і Турецькою імперіями мирного договору у селі Кючук-Кайнарджа стала ліквідація Катериною II Запорозької Січі. Проекти знищення або ж перенесення в інше місце цього українського «острівка свободи» виникали у придворних колах ще з середини XVIII ст. Однак військова сила запорожців ще була потрібною для боротьби з турками. Коли ж загроза з боку Стамбула зникає, то відразу гостро постає питання і про скасування Січі. Це було зроблено на початку червня 1775 р. за допомогою багатотисячного російського війська під командуванням генералів О. Прозоровського і П. Текелії, які поверталися з театру бойових дій.

Цікавим залишається і той факт, що в маніфесті Катерини II про зруйнування Запорожжя поряд з провинами козаків, основна з яких полягала в будівництві ними *«области совершенно независимой под собственным своим неистовым управлением (виділ. — Т.Ч.)»*, відзначалася й велика роль запорожців у перемозі Росії над Туреччиною — «немалая же часть Запорожского войска в минувшую ныне сколь славную, столь и счастливую войну с Портою Оттоманскою, сказала при армиях наших отличные опыты мужества и храбрости...» Однак заслуги українського козацтва у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. не стали перешкодою для руйнування Січі та ув'язнення його керівництва. Чверть століття відбув у Соловецькому монастирі кошовий отаман П. Калнишевський, військовий писар І. Глоба помер на засланні у Туруханську, а запорозький суддя П. Головатий — Тобольську. Так відплатила Російська імперія українцям за їхню участь в боротьбі з турками і татарами за право володіння Кримом.

Очевидно, що підписаний у селі Кючук-Кайнарджа договір став першим міжнародно-правовим документом, який свідчив про намагання Російської імперії оволодіти Кримом. Але лише у квітні 1783 р. Катерина II підписала рескрипт про його включення до складу імперії. Підкоряючись військовій силі росіян, у липні того ж року зрікається престолу останній кримський хан Шагін-Гірей. Кримське ханство перестає існувати як держава, а на його землях утворюється Таврійська область Новоросійського краю. До її складу увійшли Кримський і Таманський півострови та землі між Дніпром, Кінськими Водами і Бердою.

Після завершення війни за Крим російська влада продовжувала використовувати українські людські й матеріальні ресурси для утвердження там своєї присутності. У лютому 1780 р. Катерина II наказує «відпустити із прибутків наявних, що у відомстві Малоросійської колегії знаходяться, у диспозицію нашого генерал-поручика і флоту генерала-цехмейстера Ганібала на будівлі необхідні по флоту нашому чорноморському 208 640 карбованців» Ці гроші, які збиралися головним чином з українського населення, були використані при будівництві морського порту в Севастополі. Десятки тисяч селян та

колишніх козаків з України використовували під час різноманітних будівельних робіт у Криму.

Отже, Російська імперія, використавши під час війни за Крим у 1734–1739 рр. військову силу українців, невдовзі скасовує гетьманський устрій, що призводить до втрати Лівобережною Україною політичної автономії та перетворення її на звичайну провінцію. Так само імператриця Катерина II діяла й після завершення війни 1768–1774 рр., коли була ліквідована Запорозька Січ, що брала активну участь у боротьбі з турками і татарами. Таким є український рахунок в історії довголітнього протистояння Російської та Османської імперій. До речі, війни за Крим між тогочасними супердержавами продовжилися протягом XIX ст. Згадаймо хоча б Кримську (Східну) війну 1853–1856 рр., під час якої у складі російської та османської армій знову воювало чимало українців — колишніх запорозьких козаків.

6. Адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави на Донеччині і Луганщині

Адміністративними центрами Української козацької держави на землях сучасної Донеччини та Луганщини протягом другої половини XVII–XVIII ст. були самобутні військово-політичні інституції Запорозької Січі, які організувалися у курінний та паланковий устрій. На Сході та Півдні України протягом довгого часу функціонували Кальміуська (Міуська), Єланецька та Барвінківська паланки Війська Запорозького Низового, а політична влада паланкових козацьких полковників поширювалася не лише на козаків, але й усе цивільне населення, що проживало у межах цих адміністративно-територіальних одиниць. Окрім того, на північно-східні землі історичного Донбасу розповсюджувався полково-сотенний устрій Слобідської України.

Слово «паланка» прийшло з турецької мови, де воно означало невелику фортецю. Запорозькі козаки, які протягом певного часу перебували у межах Османської імперії, після повернення на рідні землі переінакшили його на свій лад. З XVIII ст. воно міцно увійшло до української мови і почало означати адміністративну одиницю (на зразок сучасного обласного поділу) у межах державного устрою на півдні та сході України. Адміністративно-територіальні округи Війська Запорозького Низового називали ще «паланковими відомствами».

Територія Запорозької Нової Січі, яка підпорядковувалася не лише кошовим отаманам, але і гетьманській владі України, поділялася на 10 паланок — на правому березі Дніпра розташовувалися Кодацька, Бугогардівська, Інгульська (або ж Перевізька), а на лівому: Самарська, Орільська, Протовчанська, Кальміуська, Єланецька, Прогноївська та Барвінківська. Водночас паланки поділялися на т. зв. отаманства (на зразок сучасних районів).

Очолював запорозькі паланки паланковий полковник, якого вибирали на паланковій козацькій раді. Наприкінці існування Січі

паланкових полковників призначав своїм наказом кошовий отаман від імені Коша — запорозького уряду. Кожна паланка мала свої владні відзнаки (атрибути), а саме: прапор (хоругву), печатку та полковницький пернач. На печатці Кальміуської паланки знаходилося зображення перехрещеної шаблі з стрілою, під ними кінь, а з боків абrevіатура «ППКП», що означало — «Паланкова Печатка Кальміуської паланки». Під паланковою владою перебували не тільки козаки, але і все місцеве цивільне населення.

Паланковий полковник насамперед організовував оборону січової паланки — посилав роз'їзди для охорони її кордонів, організовував розвідку та відповідав за мобілізацію козаків під час воєнних дій. Він також стежив за громадським порядком та відповідав за збір податків і розподіл коштів. Полковниками Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового були: Василь Кишенський (1743–1745 рр.), Андрій Чорний (1746 р.), Марко Ус (1747) Степан Чорний (1747), Григорій Якименко (Якимов) (1748), Андрій Порохня (1753–1754), Петро Ногай (1755), Грицько Гаркуша (1756), Василь Магро (1756), Павло Ногай (1756–1757), Андрій Вербицький (1758–1761), Кузьма Чорний (1762), Лаврін Черета (1762), Степан Чуб (1764), Лаврін Глоба (1765), Іван Засуха (1767), Іван Черета (1768), Сидір Чалий (1769), Олекса Сокур (1770) та Петро Велигура (1772–1774 рр.).

Ось як свідчив про свої обов'язки полковника Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового Василь Магро: «...І за ті його вірні служби та угідність на розгляд і по розпорядженню Коша в Кальміусі 1756 [року] при паланці був, і правління тамошнє полкове мав, де і по усій його службі всі військові потреби і службу в силу наказів виконував за посадою вірно та безвідказно. І все своє життя проводив чесно, добропорядно і учтиво, без найменшого гріха». З огляду на те, що В. Магро походив з м. Ромни на Сумщині та під час свого полковництва одружився з роменською козачкою він прохав кошового отамана О. Білецького про своє звільнення від служби, що і було зроблено з відповідними почестями.

Окрім полковника, урядування у січовій паланці здійснювала паланкова старшина, до складу якої входили: осавул, писар, хорунжий, під осавул та підписар. Паланкова старшина обиралася місце-

вою громадою і затверджувалася запорозьким Кошем. На утримання паланкового полковника та старшини виділялася частина грошового «жалування» і податків, яке сплачувало населення паланки. Старшина Кальміуської паланки виконувала не тільки бюрократичні обов'язки, але й постійно повинна була брати участь у воєнних діях (в т. ч. брати участь у розвідувальних операціях) та думати про оборону східних і південних кордонів Запорозької Січі. Як засвідчував атестат паланкового писаря Григорія Швидкого, він з 1761 р. був «по розпорядженню Коша писарем полковим у Кальміусі де служив вірно і бездоганно. І використовувався був там при Кальміусі у різні з командою на турецькому кордоні розвідки і у викоріненню на тому ж кордоні порушників... Окрім того, не один раз у Крим і в Очаків з Коша був посланий для секретної розвідки...»

Приморське містечко Кальміуська Слобода як центр донецької паланки нараховувала декілька сотень будівель, а на центральному майдані за козацьким звичаєм знаходилися Свято-Миколаївська церква. У 1754 р. київський православний митрополит Т. Щербацький, до якого звернувся за допомогою кальміуський полковник А. Порожня, направив грамоту ієромонаху Макарію, якого призначав священником у Кальміуську Слободу: «...Властю нам от Бога даною благословляємо все чесності твоєї Самарського монастиря **приказати в Кальміусі похідну во ім'я святителя Христа Миколая церкву збудувати** на зразок армійських полкових похідних церковів. І коли вона зі всіма приналежностями збудована буде і все необхідне для освячення буде приготовлено, то її слід освятити та священнодіяти. Поки ця церква будується на прохання присланих січових козаків, **щоб в Кальміусі проводились богослужіння**, наявну в Січі Запорозькій стару похідну церкву перевести до Кальміусу, розмістити її та священнодіяти... (виділ. — Т.Ч.)»

Згідно з документом, що був затверджений у військовій канцелярії Запорозької Січі е середині XVIII ст., кордони «запорозьких вольностей» окреслювалися так: «...городок старинний же запорожський Самар с перевозом і землями в гору Дніпра по річку Орел, а вниз до самих степов нагайських і кримських, а через Дніпр і лимани дніпровії і боговії, як із віков бивало, по очаковские влуси, і вгору річки Богу по річку Синюху, **от самарських же земель**

чрезь степ до самой ріки Дону, гді еше за гетмана козацького Прецлава Ланцкорунскаго козаки запорожские свої зівовники мівали... (виділ. — Т.Ч.)». На території між Дніпром і Доном, а, отже, і в районі річки Кальміус, запорозькі козаки розташовували свої військові сторожі, пікети та караули а також «уходи», що згодом перетворилися на зимівники.

На території Кальміуської паланки було розташовано кілька десятків козацьких поселень, найбільшими з яких були Ясинувате та Макарове. Окрім того, в межах Кальміуської паланки існували такі зимівники українських козаків — у Лозовому Яру на Терсі, Широкому — на Кам'яниці, в Холодній і Сухій Балках, Поповому Яру, Кам'яній Ярузі, Чорнухиному, Шовковому, Государевому, Глибокому Ярах, Залізній Балці на Кривому Торці, Холодному Яру біля Сіверського Дінця й Луганчика, Залізному Яру поблизу Сіверського Дінця, балках Крутилці, Довгій, Морозовій і Крутій, Бобровому Урочищі, Хорошому Яру на Лугані Мечетній на Міущику, Зайцевій балці над Азовським морем, Підгоринному Урочищі, Клеповій Балці над Кальцем, річці Дубовій, Білосарайському лимані, річці Берді та у балці Світуватій. Найбільше донецьких зимівників зосереджувалося при витоках річок Вовча, Кальміус, Кринка, Кривий Торець та Лугань. А всього у межах Донеччини та Луганщини нараховувалося майже 300 більших та менших козацьких поселень.

До нашого часу дійшли імена та прізвиська козаків Кальміуської паланки, які прибули на Запорозьку Січ протягом 1754–1756 рр. Це — Андрій Письменний, Пилип Чуб, Пилип Середенко, Василь Музика, Грицько Литвин, Іван Кучугура, Яків Зубко, Павло Волошко, Іван Рядно, Данило Малій, Михайло Козаков, Павло Полща, Самійло Тептюх, Іван Швець, Михайло Обухан, Харко Дід, Улас Сова, Іван Долومانівець, Яків Лисий, Андрій Сорока, Іван Недвига, Мусій Чорний, Павло Бакша, Петро Головка, Лаврін Пугач, Трохим Моторний, Тиміш Індутний, Іван Левенець, Грицько Пугач, Корній Кавун, Дмитро Верещака, Улас Головатий, Марко Барабашенко, Данило Шерст, Грицько Щербина, Павло Лихошерстий, Назар Драган, Микита Рудь, Іван Старий, Іван Щербина, Денис Чорний, Савка Забрунний, Дмитро Тугайбей, Михайло Чорний та Андрій Горб. Як бачимо, за виключенням кількох (Полща, Казаков, Тугай-

бей), усі прізвищеві назви козаків та їхні імена мали суто українське походження.

Згідно з розмежуванням кордонів між Турецькою і Російською імперіями межі Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового проходили від м. Азова до Міуського лиману берегом Азовського моря, а потім — від Міуського лиману прямою лінією до впадіння р. Каратиш в Берду, по останній виходив на Конку. Згідно з Константинопольським трактатом 1700 р. землі «от Перекопского замка» до «города Азовского» мали залишатися пустими, однак і кримським татарам і запорозьким козакам дозволялося тут «дрова сечь, пчельники державть, сено косить, соль вывозить, рыбную ловлю чинить, и влесах ловли звериная творить... пастбища употребление обыклым правом спокойно и безмятежно да сотворится». За статтями Адріанопольського договору 1713 р. кордони між двома імперіями було встановлено у межиріччі Орелі та Самарии, від Дніпра до р. Тернівка, далі — через верхів'я річок Грузька, Кривий Торець, Лугань до місця гирла р. Темерник у Дон.

За положеннями Белградського мирного договору 1739 р. між Османською та Російською імперіями кордон Війська Запорозького Низового проходив від річки бугу до р. Ташлик, далі — степом через річки Гарбузинка, мертвовід, Солона, Яланець, Громоклія, Інгул до гирла р. Кам'янка, а від Дніпра — річкою Кінською, від витоків р. Кінська — до витоків р. Велика Берда, далі — до місця впадіння р. Міус в Азовське море.

Східний кордон Кальміуської паланки, за свідченнями козацьких старожилів Олексія Шекеренка та Олексія Краснощока, проходить: «...От тех же урочищ по вершине Гришиной балки, на той же вершине Гришиной балки могила розроблена и тамо козак куреня донского [Войска Запорожского] давными временами татарами пострелян; потому и балка называется Гришина; от тех же просто суперником из Запорожских дач балка прозываемая Солона подтягла: под той же Солоной суперник подтягла речка торской дачи прозываемая Тор Казенный; той же Тор подтяг под Вовчу которая Вовча Запорожских дач, а Тор торской дачи Вовча подтягла вершиною по Кальмиуские вершины; под тие ж вершины Кальмиуские притяг Тор Кривий Бахмутского владения тою стороною Кальмию-

са Войска Донского дачы, а сею стороною Кальмиюса Запорожские войсковые дачи до самого моря Азовского и тамо между границами трьома донскою, запорожскою и багмутскою укопан пень обгорелый войсками Донским и Запорожским над Кальмиюсом речкою для знания всякому своей границы».

Адміністративною межею між землями Війська Запорозького Низового та Слобожанщини була збудована українськими козаками у 1684 р. Торська укріплена лінія. Вона проходила від р. Сухий Торець по його притоці Голій Долині до Сіверського Дінця. Слобожанцям було суворо заборонено переходити за Торську лінію. Пізніше таким «заборонним кордоном» стали межі новоутвореної Барвінківської паланки. Північною межею Кальміуської паланки була р. Вовча, яка відділяла її від Самарської паланки, а на заході територія Кальміуської паланки проятагалася аж до Дніпра та граничила з Кодацькою паланкою.

З огляду на постійні прикордонні війни між козаками Кальміуської паланки та Військом Донським у Санкт-Петербурзі було видано спеціальний Сенатський указ від 30 квітня 1746 р., який засвідчував східні кордони Війська Запорозького Низового по р. Кальміус: «...Ввеств им ныне во владение земли и реки и лесные угодья и велеть владеть, а именно: Запорожцам от Днепра, рекою Самарою, Волчьими Водами, Бердою, Колчиком и Калмиусом и прочими в них речками и надлежащими к тем рекам косами и балками и всякими угодьями, по прежнюю 1714 года границу, которые к последнему с Портою Оттаманскою разграничению оставлены в стороне Российской империи. А от Калмиуса Еланчиком, Кринкою, Миусом, Темерником до р. Дону и всеми (впадающими) в них речками, балками и косами, и оных вершинами и всякими угодьями, состоящих по оном же разграничению, владеть Донским казакам...». Проте запорожці не виконували цей імперський указ та надалі продовжували вважати усю територію, що простягалася до р. Дону підпорядкованою українській владі. Запорожці продовжували вважати східним кордоном своїх володінь не р. Кальміус, а р. Міус, про що, зокрема, у 1775 р. засвідчив козак Кальміуської паланки Хома Сукур, який побудував свій зимівник «за відомом цієї паланки у межах Війська Запорозького над річкою Міус».

З огляду на те що влада Кальміуської паланки поширювалася до р. Міус, її інколи називали Міуською.

Українські козаки постійно обороняли межі своїх володінь на сході, не допускаючи туди, зокрема, козаків Війська Донського. З 1744 до 1747 рр. у містечку Бахмут навіть діяла спеціальна комісія для розгляду взаємних претензій Запорозького і Донського військ. Запорозькі козаки неодноразово затримували на берегах Азовського моря не тільки донських, але і некрасівських козаків у межах Білосарайської коси.. 28 травня 1768 р. українці спіймали на правому боці Кальміусу «донського козака і знявши з нього рушницю і шаблю водили запорожці за чинбул, а ще двох козаків піймавши, зв'язали їм руки і, водячи пішими, били нагаями».

Кошовий отаман Війська Запорозького Низового засвідчував, що на початку воєнних дій під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. було спалено велику частину козацьких поселень у межах Кальміуської паланки: «Как скоро нынешняя с Портою Оттоманскою война открылась, то запорожцы тотчас в совете своем положили все селения, лежащие от устья Самары до реки Конской по рекам Волчьей, Терской, Сухим и Мокрым Ялам по Торцу и Кальмиусу сжечь, а некоторые оставить без жителей. Что того ж времени и исполнили. **Селение в устье Кальмиуса, где было дворов до пяти сот и церковь**, сожгли, а жителей всех согнали к Усть Самары...». Однак вже у 1770 р. запорозький уряд ухвалив рішення поселити український люд в межах «до реки Донца и Слободской губернии, против Изюма, Тора, а также и против Бахмута..., теми поселянами виликия степныя места от Самары и от Кальмиуса до Азовского моря, по реку Конскую».

Окрім Кальміуської паланки, на теренах сучасної Донецької області розташовувалася Барвінківська паланка Війська Запорозького Низового з центром у слободі Барвінківська Стінка, а її незмінним полковником став Іван Гараджа. Вона існувала з 1770 р. у Подінців'ї. Ця паланка виникла вже на прикінцевому етапі існування Нової Січі як своєрідний буферний військово-адміністративний округ, що мав «як стіна» захищати землі Вольностей Війська Запорозького Низового від зазіхань російських поміщиків. З огляду на такі політичні обставини ця донецька паланка мала назву Бар-

вінківська Стінка, де слово «стінка» означало «оборонна стіна» або ж «заслін». У разі переходу російським або ж слобожанськими поміщиками за Торську лінію, запорожці силою зганяли поселенців та палили їхні житла.

У 1771 р. паланковий полковник Барвінківської Стінки І. Гараджа повідомляв Ізюмське комісарське правління про належність землі з правого берега Сіверського Дінця до його влади і обґрунтовував правомірність протидії запорозьких козаків утворенню там незаконних поселень російських поміщиків. Козаки донецької Барвінківської паланки взяли активну участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Згідно з документом, через землі цієї донецької паланки пролягав поштовий тракт: «Надлежащие из Барвинковой Стинки по тракту почты в нижеписанных урочищах: первая у Сороковых близ байраков Попасних; другая в Малой Терновки на кишле господина войскового писаря Глобы; а третья в другой Терновки на устьи речки Опалихи у броду Храмового разтавленни».

На північно-східні території сучасних Донецької та Луганської областей поширювалася політична влада полковників Ізюмського та Острогозького полків Слобідської України. Як відомо, козацькі полки на Слобожанщині (вона підпорядковувалася московським царям) утворювалися у результаті масової міграції українського населення з західних земель козацької держави, де у другій половині XVII ст. точилися постійні війни з Короною Польською та Османською імперією. Незважаючи на політичну підлеглість Слобідської України самодержавному Московському царству, її внутрішній устрій значно відрізнявся від російської адміністративно-територіальної системи й, по-суті, був автономним та наслідував традиції політичного устрою Української козацької держави.

Ізюмський козацький полк виник у середині 1680-х рр. та проіснував до 1765 р. Його полковим центром було м. Ізюм, який виник на основі Ізюмської фортеці 1650-х рр. Управління українських ізюмських полковників поширювалося на Бахмут, Слов'янськ (Тор), Райгород (Городок) та інші донецькі і луганські поселення Східної України. У 1732 р. в 17 сотнях Ізюмського полку нараховувалося 3 тисячі 550 виборних козаків та 11 тисяч 997 їхніх «підпомічників», а у 1763 р. в межах цього прикордонного полку Слобідської

України проживало 7 тисяч 166 козаків та 21 тисяча 013 козацьких помічників. Ізюмський полк брав участь у відвоюванні в Османської імперії Азовської фортеці у 1696 р., Північній війні 1700–1721 рр., російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. та «загальноєвропейській» Семилітній війні 1756–1763 рр. Ізюмськими полковниками були К. та М. Донці-Захаржевські, Ф. та А. Шидловські, І. Квітка, Ф. Краснокутський. У 1765 р. ізюмські козаки були перетворені у «військових обивателів», а його територія увійшла до новоутвореної Слобідсько-Української губернії.

У 1652 р. українським козацьким полковником Іваном Дзиковським було засновано м. Острогозьк (суч. Воронежська обл., Російська Федерація). Навколо нього українцями з Чернігово-Сіверщини було утворено Острогозький козацький полк Слобідської України. Місто було засноване при гирлі р. Острогощі в Тиху Сосну. Острогозьк називали ще Рибним, адже основним господарським заняттям місцевих козаків був вилов та продаж риби. Полк проіснував з 1652 до 1765 рр., а його особовий склад у 1763 р. нараховував 8 тисяч 879 козаків і 29 тисяч 807 козацьких «підпомічників». У різний час Острогозький полк очолювали полковники І. Дзиковський, І. Сас, Г. Крабут, Ф. Куколь, І. та С. Тевяшови.

Протягом 1670–1671 рр. Острогозький полк став центром великого повстання на Слобідській та Східній Україні, яке було спрямоване проти засилля Російської держави. Воно розпочалося на початку вересня 1670 р. й було викликане прибуттям на Слобожанщину загону донських козаків на чолі з Ф. Шадрою та Ф. Мінаєвим. Охопило міста Острогозьк, Ольшанськ та навколишні поселення. У цих містах привселюдно були страчені представники центральної московської влади. Розгромлене за допомогою урядових військ та козацьких підрозділів, які не підтримали повсталих. 29 вересня 1670 р. полковник І. Дзиковський, писар М. Жуковцев, сотники Я. Чекмез та В. Григор'єв, обозний М. Волнянка були розстріляні на центральній площі Острогозька російськими стрільцями. 22 жовтня того ж року повісили дружину І. Дзиковського, а його дітей і племінницю довічно заслали в Сибір. Так ж доля була у родичів інших заколотників. Однак антиросійське повстання продовжилося в жовтні 1670 р. за допомогою загону разінців на чолі з

Л. Черкашеніним (О. Хромим). Разом з місцевими козаками вони захопили міста Цареборисов, Маяцьк, Чугуїв, Зміїв, Балаклію, Мерефу та Колонтаїв. Однак на початку 1671 р. урядові війська перемогли повстанців, у результаті чого під Цареборисовим і Маяцьком стратили 186 прихильників С. Разіна, з яких 81 чоловік походив з Слобідської України. За участь у Слобожанському повстанні 1670–1671 рр. було позбавлено життя зміївського сотника П. Ребуху, балаклівського сотника А. Огня та богодухівського сотника Т. Решетила.

Острогозький полк займав великі землі на правому березі Дону між річками Дивиця та Богучар, а на заході його межі проходили по р. Біла до її гирла у р. Айдар. На лівому березі Дону острогозьким українцям належала територія навколо м. Калач. Сотенними центрами полку були Біленька, Білолуцьк (суч. Новопсковський р-н, Луганської обл.), Бичок, Богучар (Воронезька обл., Російська Федерація), Закотне (суч. Новопсковський р-н, Луганської обл.), Калач (суч. районний центр Воронезької обл.), Калитва (Воронезька обл.), Коров'янка, Мілова (районний центр Луганської обл.), Нова Біла, Ольшанськ, Осинове (Новопсковський р-н, Луганської обл.), Ровеньки (суч. Луганська обл.), Стара Калитва (Воронезька обл.), Тали, Тростянка (Острогожський р-н Воронезької обл.) і Ширяєве (Калачівський р-н, Воронезької обл.). Отже, значна частина території полку поширювалася на землі Луганщини.

Самою південно-східною адміністративною одиницею Української козацької держави була Єланецька паланка, яка узбережжям Азовського моря із заходу на схід простягалася від р. Кальміусу до р. Кубані й охоплювала велику частину земель сучасної Ростовської області Російської Федерації. Центр ще однієї донецької паланки знаходився між Мокрим і Сухим Єланцями. Її полковниками були Іван Ступак, Осип Баран, Павло та Леонтій Тарани. Козаки цієї паланки займалися рибним промислом та обороною південних рубежів Війська Запорозького Низового від вторгнення татар і донців. Після розгрому Запорозької Січі російськими військами велика частина запорожських козаків розселилася у межах Османської імперії, а донецькі січовики навіть заснували у гирлі р. Дністер поселення, яке на згадку про колишній адміністративний центр назвали Барвінківська Стінка. Отаманом цього поселення став Григорій

Абдула, писарем — Іван Іванко, суддею — Яків Гончар, хорунжим — Гигорій Таран.

Слід також вказати на існування на території сучасних Донеччини та Луганщини імперських адміністративних центрів та військових структур Російсько-Московської держави. Одним з перших таких, по суті, іноземних (хоча до його складу поряд з іноземцями входили і українці) утворень на Східній Україні став Бахмутський козацький полк. Його було утворено за наказом московського царя Петра I. Він існував з 1701 до 1764 рр. У 1737 р. було створено також Бахмутський гусарський полк, який складався переважно з найманих сербів, болгар та «волохів» (румунських і молдавських переселенців). Однак майже четверту частину його складу становили колишні українські козаки. Згідно з реєстром 1755 р. особовий склад цього полку нараховував 38% сербів, 23% валахів, 22% українців і 8% болгар. У 1764 р. на основі Бахмутського козацького полку було створено Луганський пікінерський полк, який невдовзі було переbazовано у район сучасної Дніпропетровщини. У 1776 р. Бахмутський гусарський «поселенський» полк перестав існувати, однак його вояки влилися до складу новоутворених гусарських підрозділів.

Поряд з Луганським пікінерним полком у 1764 р. на землях Донбасу була утворена ще одна імперська воєнна структура — Донецький пікінерський полк. Він мав статус «поселенського» й розміщувався вздовж Сіверського Дінця у фортецях Української оборонної лінії — Білейській, Прасковійській, Петровській, Козловській і Ряженій. Донецькі пікінери, які, в основному були сербського та українського походження, також розміщувалися в Нехворощанській, Маяцькій, Царичанській, Китайгородській та Орельській сотні Полтавського полку України-Гетьманщини. До складу полку входило близько 10 тисяч чоловік — виборних козаків, «підпомічників», різночинців та посполитих. У 1769–1770 рр. пікінери Донецького полку організували збройне повстання проти Російської імперії на чолі з Яковом Головатим. Центром антиросійського повстання стало поселення Соколовка (суч. с. Правобережна Соколка Кобеляцького р-ну. Полтавської обл.). У 1776 р. Донецький пікінерний полк було перейменовано в Катеринославський, а в 1783 р. — Павлоградський легкокінний полк, який у 1796 р. став Павлоградським гусарським полком.

Ще від початку XVII ст. українські козаки з різних причин поповнювали ряди Війська Донського. Як підрахували історики: у 1617 р. на Дону було 2 000 українців, у 1622 р. — прийшло ще 500 українських козаків, 1623 р. — 300, 1624 р. — 500, 1625 — 541, 1631 р. — 1 000, 1632 р. — 500, 1634 р. — 2 500, 1636 р. — 1 000, 1637 р. — 4 000, 1638 — 2 000, 1640 — 500, 1641 — 1045, 1642 р. — 500 козаків з України. Багато з них не лише брали участь у спільних військових операціях з донцями проти турків і татар, але потім залишалися жити в межах Донщини. З огляду на такий факт серед донських козаків почало побутувати такі означення щодо українців як «старі» та «нові черкаси». «Старими» називали тих, хто проживав на теренах Війська Донського протягом значного проміжку часу. Зокрема, у 1622 р. за повідомленнями очевидців, московських послів до Туреччини І. Кондирєва та Т. Бормосова, українських козаків «пришло на Дон тысяча человек с женами и детьми, а с ними всякой рухляди 80 телег; и приезжают *черкасы* (українці. — Т.Ч) *на Дон на житье и юрты себе строят особо, и атаманы у них, черкасов, свои*». Саме українські козаки заснували станицю Черкаську (що у ті часи розумілося не інакше як «Українська»), яка невдовзі стала столицею усього «російського» Війська Донського.

Давні поселення українських козаків, що були об'єднані в Єланецьку паланку після знищення Запорозької Січі стала основою для виникнення вже у XIX ст. такого окремого історико-етнографічного регіону як Донщина. Адже велику частину населення південного українсько-російського прикордоння у гирлі Дону склали українці — колишні козаки Війська Запорозького Низового разом з своїми родинами. Згідно з даними ревізії 1811 р. за Військом Донським було закріплено 76 тисяч 856 селян, основну масу яких становили «станичні малоросіяни». Окремі колишні січовики влилися до Війська Донського, де заснували свої полки та станиці. Всього за переписом 1897 р. серед населення Донщини, територію якої сьогодні охоплюють межі Ростовської області Російської Федерації, проживало близько 30% українців, причому в Таганрозькому повіті їх нараховувалося 61, 7%, Ростовському — 33, 6, а в Сальському — 29, 3 %, а більшість з них пам'ятало про своє українське коріння та дотримувалося козацьких звичаїв і традицій у повсякденному житті.

7. Сумна доля отамана Петра Калнишевського

У 1803 р. на Соловецьких островах у Білому морі на півночі Російської імперії помер останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Протягом тривалого часу він керував не тільки донецькими та луганськими козаками, які входили до Кальміуської, Єланецької та Барвінківської паланок, але і був правителем для усього населення Східної та Південної України.

Після знищення Запорозької Січі російськими військами у 1775 р. у багатьох українських містах і селах кобзарі почали співати зажурливих дум і пісень, серед яких була й така, що «брала за душу» не одну людину:

*Пішла Москва куренями — запаси забрала,
а московські генерали церкви обдирали.
Та взяли срібло, взяли злото,
ще й воскові свічі.*

*Остається пан кошовий з писарем у Січі.
Васюринський козарлюга не н'є не гуляє,
а він пана кошового вірненько благає:
«Дозволь, батьку, пан кошовий,
нам на башті стати —
найстаршому генералу з пліч
голову зняти»*

*«Не дозволю, милі братці, вам на башті
стати,
бо єдина кров християнська —
гріх нам проливати».*

*«Не дозволиш з палашами —
дозволь з кулаками,
а щоб слава не пропала
поміж козаками!»*

Так за допомогою старовинного пісенного тексту описувалися сумновідомі події завоювання російськими військами Січі. Це відбулося на початку спекотливого червня 1775 р., коли загартований у багатьох боях відважний кошовий отаман Калниш чомусь заборонив козакам оборонятися перед майже багатотисячною армією, що прийшла на Запоріжжя за наказом імператриці Катерини II.

В одному з народних переказів (що і як вищенаведену пісню було записано у XIX ст.) знищення Січі описувалися так: «Сподобалася цариці Катерині запорозька земля. От вона й задумала звести з неї запорожців. Задумала та й прибігла сюди аж із самісінького Петербурга, та й стала отут саме, де стоїть у Капулівці млин, — на горі. Стала й давай закликати до себе запорожців, начебто в гості. ...Приходять запорожці прямо до цариці, віддають їй чолом, чи як там треба, а вона зараз і питає їх:

- А чи всі ви, дітки, прийшли ?

- Усі, мамо!

- І нікого на Січі не лишили?

- І нікого, мамо, на Січі не лишили, окрім хіба тих, що криві, або сліпі, або вбогі.

- Ну помоліться ж тепер Богу та попрощайтесь зі своєю Січчю, бо більше вам її не побачити. Не з тим я прийшла до вас, щоб не панькатись, а щоб руйнувати.

Як тільки вимовила цариця оці слова, зараз же кинулися до запорожців москалі, позаковували їх в кайдани, повідбирали в них худобу та й порозсилали кудись світ за очі».

Можливо, мудрому отаману й справді не хотілося проливати християнської крові, адже на Січі на той час перебувало не більше ніж півтисячі запорожців — останні розійшлися на відпочинок по зимівникам. А може він згадав розгром царськими військами Чортомлицької Січі у 1709 р., коли, незважаючи на багатоденний збройний спротив запорожців, росіяни все ж таки знищили осердя козацької вольниці, яке невдовзі відродилося з попелу.

Тим не менш трагічною помилкою стало рішення кошового отамана зберегти життя собі та своїм побратимам. Імператриця Катерина II не взяла до уваги попередні великі заслуги українського козацтва у російсько-турецьких війнах й завоюванні Криму і не

прислухалася до прохань старшини щодо їхньої подальшої вірної служби. Протягом 1775 р. було ув'язнено і заслано до Сибіру майже всіх запорозьких ватажків — отже народний переказ про «заковування в кайдани» січовиків був правдивий.

Про самого січового отамана Калниша в Україні ніхто нічого не знав аж до другої половини XIX ст. Лише влітку 1862 р., перебуваючи на засланні в Архангельській губернії український вчений-народник Петро Єфименко (чоловік відомої вченої-історика Олександри Єфименко) «правдами і неправдами» потрапив до архіву Архангельського губернського правління, де ознайомився з справою під назвою «Дело по сообщению государственной военной коллегии конторы об отсылке, для содержания в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнышевского. Июля 11-го дня 1776 г.». Лише тоді стало відомо, що останній отаман Запорозької Січі був ув'язнений на далеких Соловецьких островах, де довгий час протягом наступних століть (аж до 80-х рр. XX ст.) діяла найстрашніша каральна установа Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Але перед тим як розповісти про нелегку долю Петра Івановича Калнишевського на Соловках, звернімося до його насиченого різними подіями життєвого шляху.

Народився Петро наприкінці XVII — початку XVIII ст. в селі Пустовійтівка поблизу містечка Ромни на Слобожанщині (суч. Сумщина). Козацька родина Калнишевських очевидно переселилася сюди з Правобережної України десь перед роками буремної Хмельниччини. Петро мав молодшого брата Семена, який був священником в містечку Смілому, що неподалік від Пустовійтівки. Поки що не вдалося відшукати документів, які б розкрили життєдіяльність Петра Калнишевського до 1750 р., коли той записався козаком Куцівського куреня Новопокровської січі. Знаємо, що з 1754 до 1762 рр. він перебував на посаді військового осавула, а в 1759 та 1761 рр. — похідного полковника Війська Запорозького Низового. У 1762 р. запорожці обирають його кошовим отаманом. Зважаючи на військову і політичну вмільсть, а також визначні особисті якості Петро Калнишевський близько десяти разів переобирався на найвищій посаді Запорозької Січі й був беззмінним отаманом з 1762 до 1775 рр.

Під час свого отаманування Калнишевський перетворив запорозькі землі на житницю не лише всієї України, але й Росії. Тоді на території сучасних Донецької, Запорізької та Дніпропетровської областей до вже існуючих додалося ще близько 4-х тисяч хуторів-зимівників, а населення «вольностей» Війська Запорозького Низового збільшилося більше на десятки тисяч козаків-хліборобів. Люди нижчих станів втікали сюди з центральних районів України, де вже запроваджувалося кріпацтво. Січовий уряд взяв народну колонізацію під свій контроль, не дозволяючи представникам російської влади втручатися у цей процес. Саме у 60-х — першій половині 70-х рр. XVIII ст. тут з'явилося багато нових містечок і сіл. Серед них — відоме до цього часу село Петриківка, яка була названа на честь запорозького отамана Петра Калнишевського. З архівних документів відомо, що 20 лютого 1772 р. отаман піклувався перед Київським митрополитом про відкриття та освячення у новому селі церкви.

В умовах наступу Російської імперії на автономні державні права Запорозької Січі П. Калнишевський тричі на чолі козацьких делегацій вів переговори з урядом імператриці Катерини II в Санкт-Петербурзі. У північній столиці він добивався скасування мита на товари запорозьких купців; вимагав повернення під січову юрисдикцію земель, що були захоплені Військом Донським; вирішував питання фінансування українських козаків та їхньої участі у військових операціях російської армії тощо. Окрім того, кошовий отаман також неодноразово зустрічався з урядовцями і дипломатами Османської імперії і Кримського ханства, відстоюючи перед ними міжнародний статус Війська Запорозького Низового.

Окремо треба відзначити велику меценатську діяльність кошового отамана у справі підтримки православної церкви в Україні. На його кошти були збудовані: Церква Святої Трійці у рідному селі Пустовійтівка (1773 р.), Церква Святої Покрови в місті Ромнах (1770 р.), Церква Святих апостолів Петра і Павла в Києво-Межигірському монастирі (1768 р.), Церкви у Лохвиці (1763 р.) та Петриківці (1769 р.). Також кошовий отаман фінансував будівництво багатьох церков на Запорожжі. Особливо він піклувався Києво-Межигірським монастирем. Відомо, що П.Калнишевський під час

свого отаманування відправив багаті дари для храму Гроба Господнього в Єрусалимі.

На чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським близько 11 тисяч українських козаків взяли активну участь в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., де, зокрема, відзначилися під час взяття Очакова і Кінбурна. Окрім того, Калнишевський вміло організував розвідувальну систему на території Кримського ханства, що дозволило урядові та військовому командуванню Російської імперії вчасно отримувати необхідну інформацію про настрої в татарському війську та пересування турецької армії. За військову доблесть козацька старшина була нагороджена Катериною II. Але все це, як бачимо, не допомогло кошовому отаману та його побратимам зберегти не лише державну автономію Запорозької Січі, але й власну свободу.

«Всемиловейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Кальнышевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико..., которую по всем гражданским и политическим законам заслужили по всей справедливости смертную казнь. Но как всегдашняя блистательной души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким и матерним исправлением, то и осмеливаюсь я всеподанейше представить:...отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих в состоящие в Сибири монастыри...», — таке подання направив 14 травня 1776 р. до російської імператриці її довголітній фаворит Г. Потьомкін. Відповідь Катерини II була короткою: «Быть по сему». Саме так царський уряд «віддячив» запорожцям за довгі роки сумлінного служіння — участь у російсько-турецьких війнах, завоювання Кримського ханства, охорону південно-західних кордонів Російської імперії тощо.

Умови ув'язнення П. Калнишевського в Соловецькому монастирі були дуже жорстокими. Документи і свідчення сучасників говорять про те, що отаман перебував у камері-«мішку» начебто заживо замуrowаний. Взимку його каземат охороняли три, а влітку — чотири солдати. В той же час усіх останніх арештантів «оберігали» лише по одному вартовому. Згідно з переказами місцевих жителів

його виводили на подвір'я лише три рази на рік, у зв'язку з великими церковними святами — на Пасху, Преображення Христове та Різдво Христове

Історики так описували місце ув'язнення колишнього грізного ватажка запорізьких козаків: «Це печероподібне приміщення довільної форми від двох до чотирьох аршин завдовжки і від 1,5 до 3 аршин завширшки. Камінна лавка (місце для сидіння і спання) — вся її обстава. В'язень не міг лягти, витягнувшись на весь зріст, він повинен був спати у напівзігнутому стані. У приміщенні стояла вічна напівтемрява, було вогко і холодно...». Хоча невдовзі старого Калнишевського перевели до більш кращого «приміщення» — одного з казематів Головленківської тюрми в Архангельській башті. Добував свій незаслужений термін він уже в келії №15 Прядильної башти, а потім в Білій башті в невеличкій добудові під назвою «Сушило».

Могила П. Калнишевського, який чверть століття страждав з-за своєї трагічної помилки знаходиться на головному подвір'ї Соловецького кремля перед Свято-Преображенським собором. Лише у 1856 р. за наказом настоятеля монастиря тут була встановлена надмогильна плита з таким написом: «Здесь погребено тело в бозе почившего кошевого бывшего некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнышевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вину. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою, доброю». Від початку буремного ХХ ст. ця вже історична пам'ятка декілька раз переміщувалася і лише в 1971 р. була взята на облік разом з іншими надмогильними плитами, що знаходилися на загальному цвинтарі поблизу Онуфріївської церкви. На початку серпня 2000 р. плиту П. Калнишевського переміщено в Германівський дворик біля однойменної каплиці, де розмістили надмогильні плити усіх відомих в'язнів Соловецького монастиря.

Пам'ятник Калнишевському встановлений його земляками височіє у селі Пустовійтівка Роменського району на Сумщині. У 2003 р.,

в зв'язку з 200-річчям від дня смерті отамана, сучасні українські козаки спорудили бюст П. Калнишевського на о. Хортиця в Запоріжжі та встановили пам'ятник отаману на Соловках. З громадської ініціативи до Архангельської області Російської Федерації було відправлено ряд наукових експедицій, які провели пошуко-дослідницьку роботу в архівах, а також на території Соловецького монастиря.

Якщо колись мінлива доля занесе вас до унікальної туристичної місцини Росії під назвою «Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник», то підійдіть з південного боку до Успенської церкви Спасо-Преображенського монастиря, де поруч з могилами видатного російського публіциста початку XVII ст. Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита знаходиться поховання останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

Як виглядав отаман П. Калнишевський, а також «середньостатичний» запорозький козак? Яким був зовнішній образ козака? Згідно з історичними спогадами, які протягом другої половини XIX ст. записували історики та етнографи Д. Яворницький та Я. Новицький, архетип козака, який проживав у межах Війська Запорозького Низового, в т. ч. і на території історичних Донеччини та Луганщини, мало чим відрізнявся від образу козака з Правобережної, Північної чи Центральної України.

Згідно зі свідченнями старезного 116-річного запорозького козака Івана Розсолода, що козакував за отаманування П. Калнишевського, справжній запорожець виглядав так: «Зодягалися запорожці добре, ходили і браво і чепурно. Вони, бачите, голови брили: обрие та ще й милом намаже, щоб добре, бач, волосся росло, одну тільки чуприну кидали на голові, довгу таку, з аршин, мабуть, довжини, та чорну та кучеряву. Заправить її, замотає до плеча, та так і живе за вухом... Якби піймав за нею, то було б за що подержати... Бороди теж брили, тільки одні вуса зоставляли, і пестували їх довгі-предовгі. Оце як назхварбить їх, як начорнить та як розчеше гребешиком, так хоть він і старий буде, а вийде такий козарлюга, що тільки хить-хить!.. Оце він як чуприну замовтав, вуса розчесав, тоді вже одягається у свою одержу... Околиця на шапці іноді служила

козакові замість кисета або кишені: туди він, як коли, кладе було тютюн, кресало, люльку, ріжок з тютюном; особливо люльку... Ось як надів запорожець червоний каптан, підперезався поясом, почепив на себе кинджал, повісив пістолі, шаблю, тоді вже він надіва черкеску або жупан».

Ось такою героїчною і водночас трагічною була доля останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського. Він разом зі своїми соратниками сміливо воював не лише за Україну, але і геополітичні інтереси Російської імперії у Криму, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Незважаючи на такі заслуги, імперія підступно зрадила не тільки його, але й усіх українських козаків та жителів Південної і Східної України. З 1776 р. на усіх прикордонних землях Війська Запорозького Низового, включно з територією Донеччини та Луганщини, було запроваджено поміщицький кріпосницький устрій, а вільнолюбивих степових козаків переведено до армійських пікінерів, гусарів і драгунів, військових поселенців у межах новоутворених губерній. Однак велика частина непокірних запорозьких козаків подалася на терени Османської імперії, де заснувала нову Задунайську Січ.

Пам'ять про козацькі часи на Донбасі (заключення)

Заснування на Дикому Полі тимчасових військово-господарських поселень українського козацтва пов'язане з впливом сюди населення з Чернігово-Сіверщини, що відбувалося у результаті московсько-литовської війни 1500–1503 рр. Історичні джерела переконливо стверджують, що на початку XVI ст. у пониззі Дніпра з татарами воювали чернігівські, київські і черкаські козаки, певна частина яких відходила у район річок Кальміусу та Сіверського Дінця. У 1546 р. очевидець повідомляв, що на Середньому Подінців'ю «у Святых Гор и выше и ниже, позаводили в лесах... зимовища для своих кошей. Тут строили казаки и струги... Черкасы севрюки (українці. — Т.Ч.) стали раставлять по Северскому Донцу зимовища своих товариств и таким образом завели в поперек страшного Поля дозорную цепь от крымцев».

Від часів гетьманування Богдана Хмельницького, з середини XVII ст., більша територія сучасного Донбасу входила до Української козацької держави, про що переконливо засвідчувала самі запорозькі козаки: «...Якими землями і угіддями Військо Запорозьке з давніх часів наділене як у написаному універсалі його, гетьмана Хмельницького... від Дніпра річкою Самарою, Вовчими Водами, Бердою, Калчиком і Кальміусом та іншими впадаючими в них річками і косами і балками і всякими угіддями, що належать до тих річок».

Більш ніж півтисяч років тому українське козацтво сміливо проторувало шлях до Кальміуса, Міуса, Сіверського Дінця, Лугані та Дону. У багатьох жорстоких і виснажливих війнах і військових сутичках з татарами, турками і росіянами протягом XVII–XVIII ст. українці зуміли провести військово-господарську колонізацію великої території Дніпрово-Донського межиріччя, яке сучасники називали не інакше як Диким Полем. Ні протидія чисельних татарських орд Кримського ханства, ні сторожі «государевих людей» самодержавного Московського царства, ні бездоганний вишкіл яничарів Османської імперії не відлякали наших мужніх пращурів, які за

допомогою «меча і плуга» заснували на міжцивілізаційних землях Європи та Азії свої адміністративно-територіальні структури — Кальміуську, Єланецьку та Барвінківську паланки Війська Запорозького Низового.

Потрібно наголосити на тому, що основну частину «особового складу» тогочасної Запорозької Січі складали вихідці з Полтавщини та Чернігівщини. А українські переселенці з Волині, Східної Галичини, Поділля та правобережної Київщини у середині XVII ст. заснували Ізюмський та Острогозький козацькі полки, що поширювали свій устрій на донецькі та луганські землі. Спільно з запорожськими, ізюмськими та острогозькими українськими козаками завдяки своїй довголітній невтомній військово-господарській діяльності дали поштовх для утворення багатьох міст і селищ та поступово цивілізували Степовий кордон Європи. По суті, саме українські козаки почали творити цей особливий прикордонний історико-етнографічний регіон України, який пізніше отримав назву Донбасу.

Жителі сучасних Донецької та Луганської областей мають пишатися своїм давнім козацьким минулим як складовою частиною історії України, а відтак світового цивілізаційного процесу. Адже багато жителів шахтарського Донбасу мають прізвища, які їм передали у спадок українські козаки — Береговий, Бойко, Забирко, Засядько, Куций, Коваленко, Левченко Лановий, Малий, Невпряга, Непийпиво, Онопко, Петренко, Порохня, Смирний, Сторчоус, Сорочка, Нагнибіда, Моторний, Рибак, Рудько, Чалий, Черета, Чорний, Щербатий, Щербина, Якименко, Яковенко та багато-багато інших.

Сьогодні на місці українських козацьких поселень Олександрівка та Крутогорівка знаходиться мільйонне шахтарське місто Донецьк — обласний центр Української держави; колишні зимівники Кам'яний Брід, Красний Яр та хутір Вергунка дали поштовх виникненню міста Луганська як сучасного центру Луганської області; козацький зимівник Лисичий Байрак дав назву сучасному Лисичанську Луганської області; на місці старовинної козацької фортеці Домаха (пізніше — Кальміуська Слобода) постало величне припортове місто Маріуполь, а українське козацьке містечко Тор сприяло виникненню на його основі великого промислового міста Слов'янська Донецької області.

Українцями засновано багато населених пунктів у межах колишнього Дикого Поля, серед яких відзначимо такі великі міста на Луганщині як Зимогір'я (з 1640-х рр. — Черкаський Брід), Кремінна (з 1679 р. — Новоглухів), Ровеньки (з 1710-х — Ровенецька Слобода), Сватове (з 1660-х рр. — Сватова Лучка) та Старобільськ (з 1686 р. — Стара Біла), Суходільськ (з 1690-х рр. — Дуванне), а в Донецькій області — Авдіївка (з 1740-х рр.), Артемівськ (з 1703 р. — Бахмут), Горлівка (з 1710-х рр. — слободи Зайцівка і Микитівка), Дружківка (з 1750-х рр.), Красний Лиман (з 1667 р. — Лиман), Красногорівка (з 1690-х рр. — слободи Пеньківка та Софіївка), Макіївка (з 1690 р. — зимівник Ясинівка), Мар'їнка (з 1840-х рр.), Миколаївка (з 1720-х рр.), Селидове (з 1780-х рр. — слобода Селидівка) та Сіверськ (з 1680-х — Старий Млин, з 1768 р. — Радивонівка) та інші.

За часів радянського тоталітарного режиму козацька історія Донбаського краю ганебно замовчувалася, однак зі встановлення незалежності України у 1991 р. донеччани та луганчани почали замислюватися над своїм давнім історичним корінням. У 2005 р. Президентом України було видано Указ «Про відзначення 500-річчя виникнення українських козацьких поселень на території Донецької і Луганської областей», а Національним банком України викарбувано ювілейну монету з цього приводу.

На Донбасі широко відзначалося п'ятисотріччя від часу заснування перших козацьких поселень на сході України. Школярі та студенти брали участь в історичному конкурсі на краще знання місця та ролі українського козацтва у минулому краю. У м. Маріуполь було проведено археологічні розкопки, під час яких на місці колишньої Кальміуської Слободи віднайдено залишки українських поселень, а також багато побутових речей, серед яких вирізняються глиняні козацькі люльки. У містечку Селидове Донецької області, на місці якого у давні часи знаходився один із зимівників Кальміуської паланки Запорозької Січі, патріотами своєї землі було встановлено пам'ятник «Козак в дозорі», а також меморіальна дошка з написом «Тут, на річці Солоній, з XVI століття знаходилось сторожове поселення запорозьких козаків». У 2008 р. пам'ятник легендарному засновнику міста козаку Дружку було урочисто відкрито

у Дружківці Донецької області. На честь діяльності українських козаків було споруджено пам'ятні знаки в Донецьку та Маріуполі.

Пам'ять про героїчні козацькі часи на Донбасі продовжує жити у наш нелегкий час. Її не знищити ні місцевим «безбатченкам», які забули про власне минуле, ні іноземним зайдам, що оманом та силою насаджують колишні імперські міфи. Адже світовий історичний досвід свідчить, що імперії як тоталітарні утворення завжди розвалюються, а країни та народи залишаються.

Донеччина та Луганщина завжди були, є і будуть невід'ємною частиною України. Це беззастережно засвідчують історичні факти та численні документальні джерела. А якщо про це переконливо говорить сама Історія, то Господь Бог допоможе українському народу відстояти свою новітню незалежність і територіальну цілісність як спадкоємцю славних козацьких традицій:

*Де Савур-могила, широка долина,
Сизий орел пролітає;
Славне військо, славне Запорізьке
У похід виступає...*

Література та джерела

- Аваков П. Описание рыболовецких селений запорожских казаков в Северном Приазовье 1768 г. // Січеславський альманах. — № 7. — Дніпропетровськ, 2014. — С. 108–116.
- Аваков П. Участие украинского казачества в колонизации Приморья 1698–1711 гг. // Украинцы Юга России: проблемы истории, культуры, социально-экономического развития. — Ростов-на-Дону, 2013. — С. 69–75.
- Андреева С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Південна Україна XVIII–XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя, 2003. — С. 7–34.
- Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.
- Акты, относящиеся к истории Западной России.— Санкт-Петербург, 1848. — Т. II: 1506–1544.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. — К., 1998 — 2008. — Т. 1–5.
- Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
- Бойко А. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя, 1995.
- Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. — К., 2000.
- Брехуненко В. Запорожець за Дунаєм (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст. // Соціум. — 2002. — № 1. — С. 45–61.
- Брехуненко В. Козаки на Степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011.
- Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — першій половині XVII ст. — К., Запоріжжя, 1998.
- Гермайзе О. Україна і Дін // Записки Київського інституту народної освіти. — Кн. 3. — К., 1928. — С. 107–196.
- Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. — К., 1961.

- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
- Горбов В., Божков Р. Кальміуська фортеця та старий Маріуполь за археологічними та письмовими джерелами // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 34. — Донецьк, 2012. — С. 112–127.
- Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — Дніпропетровськ, 2004.
- Грибовський В. Риболовецькі промисли запорожців у Східному Приазов'ї // Січеславський альманах. — Дніпропетровськ, 2010. — Вип. 5. — С. 56–67.
- Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) — К., 1994.
- Гуржій О., Чухліб Т. Історія козацтва. Держава — військо — битви. — К., 2013.
- Дневник путешествия академика Санкт-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Том XI. — Одесса, 1879. — С. 3–104.
- Історія українського козацтва: Нариси в 2-х томах / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2006–2007. — Т. 1–2.
- Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Відп. ред. В. Смолій, упор. Т. Чухліб. — К., 1997.
- Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упор. В. Мільчев. — Запоріжжя, 2004.
- Кравченко Э. Духин А. Керамические люльки и мелкая пластика поселения Казачья Пристань // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. — Донецк, 2000. — С. 147–160.
- Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2014.
- Кучугура Л., Саенко Р. Козацькі старожитності м. Маріуполя та його околиць // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 7. — К., 1998. — С. 178–187.
- Лаврів П. Історія Південно-Східної України. — К., 1996.
- Лашенко Х. До історичної географії часів Нової Січі: шляхи, броди, переправи як елементи єдиної системи сполучень // Південна Україна XVIII–XIX ст. — Вип. 3. — Запоріжжя, 1998. — С. 88–101.

- Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001.
- Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Уклад. Ю. Мицик, М. Кравець. — К., 1995.
- Листи Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — Т. 1: 1687–1691. — К., 2002; Т. 2: 1691–1700. — К., 2010.
- Маленко Л. Козацькі станиці та хутори Південної України в XIX ст. // *Козацька спадщина*. Альманах Науково-дослідного інституту козацтва. — Вип. 4. — К., 2008. — С. 140–141.
- Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. — Т. 1. — Харьков, 1886.
- Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва. — Запоріжжя, 2009.
- Мицик Ю. З джерел до історії Нової Січі // *Південна Україна XVIII–XIX ст.* — Вип. 2. — Запоріжжя, 1996.
- Олійник О. Запорізький зимівник часів Нової Січі. — Запоріжжя, 2005.
- Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Marra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича. — Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. — С. 341–376.
- Папков А. Бой російських служилих людей с українцями на Дону 20 мая 1643 г. // *Армия в истории России*. — Курск, 1997. — С. 17–19.
- Папков А. Колонізація Донецького лісостепу й російські-українські зв'язки наприкінці XVI — на початку XVII ст. // *Актуальні проблеми історії та права України*. — Харків, 1996. — С. 12–21.
- Папков А., Олійник М. Протистояння Московської держави і українського козацтва в Донецькому лісостепу (1613–1622 рр.) // *Збірник наукових праць ХДПУ: Історія та географія*. — Вип. I. — Харків, 1997. — С. 72–78.
- Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI — первая половина XVII века). — Белгород, 2004.

- Пасунько О. Боротьба Запорозької Січі за свої землі в середині XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 24–29.
- Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. — К., 2009.
- Пірко В. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 72–83.
- Пірко В. Заселення Донеччини XVI–XVIII ст. — Донецьк, 2003.
- Пірко В. Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 21. — Донецьк, 2001. — С. 56–61.
- Пірко В. Формування території та заселення Кальміуської паланки // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 25. — Донецьк, 2009. — С. 4–32.
- Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина: у 2-х т. — Мюнхен, 1965–1967. — Т. 1–2.
- Полторац В. Запорозьке козацтво в Призов'ї від 1746 до 1768 року // Козацька спадщина. — Вип. 4. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 88–89.
- Полторац В. Опис східного кордону Вольностей Війська Запорозького 1760-х рр. // Запорозька старовина. — Вип. 3. — Запоріжжя, 2005. — С. 76–84.
- Полторац В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 213–225.
- Полторац В. Участь українців у заселенні та освоєнні земель Війська Донського у другій третині XVIII ст. // Селянство Півдня України: історія і сучасність. — Миколаїв, 2003. — С. 42–46.
- Роль козацтва в історії Донецького регіону. Збірник статей. — Донецьк, 2006.
- Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Надніпрянщини / Укл. В. Чабаненко. — К., 1990.
- Саєнко І. Минуле українського козацтва на Луганщині. Історичні нариси. — Луганськ, 2010.

- Саенко Р. Запорожские казаки в Северном Приазовье. XVI век — 1775 г. Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 2008. — С. 55–62.
- Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.
- Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929.
- Смолій В. Козацтво та Запорозька Січ у суспільно-політичних процесах XVI–XIX ст. // Козацькі Січі (нариси з історії українсько-го козацтва XVI–XIX ст.). — К., 1997. — С. 3–14.
- Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. — К., 1996.
- Татаринів С., Романенко О. Бахмутські казаки. — Артемівск, 2008.
- Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України. — К., 2010.
- Українське козацтво: мала енциклопедія. — К., Запоріжжя, 2001.
- Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 53–67.
- Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). — К., 2004.
- Чухліб Т. Гетьмани України-Русі. — Донецьк, 2012.
- Чухліб Т. Козаки і яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010.
- Чухліб Т. Передісторія Олешківської Січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського ханства (1709–1711 рр.) // Краєзнавство: науковий журнал. — Част. 2. — К., 2011. — С. 223–230.
- Швидько Г. Актові джерела з історії Запорозжя останніх років його існування // Південна Україна XVIII–XIX ст. — 2000. — Вип. 5. — С. 9–14.
- Швидько Г. Останні спроби запорожців відстояти свої Вольності // Південна Україна XVIII–XIX ст. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 12–19.
- Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–XVII ст. — К., 2000.

Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1-2.

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. — К., 1990.

Яруцкий Л. Кальмиусская паланка. — Мариуполь, 1996.

Науково-популярне видання

Чухліб Тарас Васильович

**Донеччина та Луганщина — козацькі землі України
(XVI–XVIII ст.)**

Підписано до друку 03.11.2014. Формат
60x84/16 Ум.друк.арк. 6,0. Обл.вид.арк. 6,95.
Наклад 300 прим. Зам. 55.2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4